

LEHET-E POMÁK IDENTITÁSRÓL BESZÉLNI?

I. Bevezetés

I.1. A tanulmányról

„Bárki, aki élt valamennyit különböző balkáni országokban, elég nyilvánvalónak találja a hasonlóságokat a mindennapi kultúrában. [...] A hasonlóságok nemcsak a konyhára és az étkezési szokásokra vonatkoznak, hanem az általános kulturális típusra is. Megtalálhatók az érintkezési/kommunikációs szokásokban, például a ráérős, körülményes és céltalan/funkciótlan/öncélú társalgás (fecsegés, mesélés) kedvelésében. [...]

Tény persze, hogy a különbségek vagy éppenséggel a kontrasztok elhallgatása ugyanilyen félrevivő/félrevezető volna. A legfontosabb ezek közül talán felekezeti jellegű: a keleti ortodox, a muzulmán, a katolikus, sőt az evangélikus közösségek egy belső tarkaságot rajzolnak ki, határok és kereszteződések mozaikját. [...] Nem kevésbé jelentősek a félsziget hegyvidéki és síksági, mediterrán és fekete-tengeri régiói közti variációk, eltérő gazdasági életükkel, változó kereskedelmi és kulturális érintkezésükkel a világ többi részével, ahogy nagyobb kereskedelmi és migrációs régiókba illeszkednek stb. [...]

Ha vannak különbségek, azok nem a bulgárok, görögök, szerbek, macedónok és románok között állnak fenn, hanem a balkáni muzulmánok és keresztények között, keleti ortodoxok és katolikusok között, hegyi, síkföldi és tengerparti népek között, a letelepültek és a nomádok között” (Kjosszev 2001).

Találónak érzem e gondolatokat, hiszen Bulgáriában mindez egy kis egységben megtalálható. Céлом, ami e kutatás irányába vitt,¹ az volt, hogy – a személyes érdeklődésen túlmenően – válaszokat kapjak néhány kérdésemre, ami megfogalmazódott bennem, miután tudomást szereztem egy olyan népcsoport létezéséről Bulgáriában, amely népcsoportról napi szinten nem esik szó. Annál is inkább felkeltette érdeklődésemet, mivel történelmi tanulmányaimból tudott volt számomra a miénknél sokkal hosszabb oszmán-török elnyomás ténye, valamint irodalmi forrásokból kaphattam már valamelyes képet az erőszakos iszlamizációról.

Sokáig ezt pusztán történelmi tényként kezeltem. Figyelmem akkor kezdett mélyebben is rájuk irányulni, miután már valamennyi tapasztalatot szereztem a bolgár folklórban, s miután – praktikus okokból – nyelvtudásom olyan szintre ért, ahol már tudtam beszél-

¹ A kutatás célja és eredménye az ELTE TÁTK antropológia szakán készülő szakdolgozat volt, 2009-ben.

getni bolgárokkal, hozzákezddhettem olvasni is. Jártam a rodopei horókat, hallgattam énekeiket, láttam a ruházatukat, és egyszerre elém ötlött a felismerés, hogy bolgár népi kultúrával foglalkozok, akik pravoszlávok, viszont ha a Rodopében élnek muszlimok is, akkor ők hol jelennek meg a táncban-zenében-irodalomban? Mi teszi pomákká a pomákat? Lehet egyáltalán pomák-identitásról beszélni? Történelmük miatt a bolgárok nem kedvelik a törököket – milyen attitűd jellemzi őket akkor olyan bolgárokkal szemben, akik muszlimok? És vajon e muszlim bolgárok „hogyan néznek ki”? Kölcsönös gyűlölködés a jellemző viszony, vagy ez csak sztereotípiá? Egyáltalán foglalkoznak egymással?

Mivel ismerőseim közül senki nem rendelkezett tapasztalatokkal róluk, elhatároztam, magam szerzem meg a szükséges tapasztalatokat e téren.

Miután már találkoztam is velük, úgy döntöttem, az antropológia módszereivel végzett terepmunka segítségével tudom helyesen és pontosan megközelíteni a témát, hiszen igazi, számottevő eltérések, olyanok, amik meghatározhatnak egy népcsoportot, kulturálisan léteznek közöttük és a többségi pravoszláv társadalom között.

Kutatási módszerem a résztvevő megfigyelés volt, s mivel egy számomra szinte teljesen ismeretlen közegbe kerültem, nem azt tűztem ki célul, hogy a rendelkezésemre álló idő alatt (kétszer másfél hónap, amiből külső körülmények miatt

csak két hónapot tudtam a konkrét terepen tölteni, egy hónapot a közeli kistérségi központban voltam) minél több információt szedjek össze, hanem – hosszabb folyamattal kalkulálva – minél hamarabb elfogadtassam magam a közösséggel. Ez a folyamat viszonylag hosszadalmas, ezért érthető, ha ellentmondásosan hangzik, de egy közösségbe se lehet beilleszkedni rövid idő alatt, s mivel jelen kutatásom végén már eljutottam addig a pontig, hogy nagyjából befogadjanak, úgy vélem, most már rendelkezem egy viszonylag jó rálátással a terepre s közben megalapoztam a helyzetem egy mélyebb kutatás-sorozathoz.

Ez a dolgozat tulajdonképpen összegzése a kezdeti tapogatózásoknak. Konkrét interjúkat nem készíthettem, csak a beszélgetésekről szóló emlékeimre hagyatkozhattam interpretálás közben, mivel a diktafonozás bizalmatlanná és megnyithatatlaná tette volna az embereket – sok rossz tapasztalatuk van a múltból hozzá. Időm nagy részét – a körülmények játéka folytán – főként fiatalokkal töltöttem, így első tapasztalataimat a vizsgált közösségről szeletben, a 15-25 éves kor közötti pomákok szemszögéből szereztem. Kapcsolatba kerültem még pár magam korabeli férfival is, valamint néhányval a középkorúak közül. Egy-két időssel és nővel is sikerült ismeretségre szert tennem, így a fiatalok nézőpontját véleményükkel tudom kiegészíteni.

Tanulmányomat egy történeti áttekintéssel kezdem, hogy – reményeim szerint – élesebb megvilágításba helyezzem azt a

sajátos helyzetet, ami jellemzi a bolgárok és pomákok viszonyát, majd a terephez tartó útról, előzetes ismeretszerzésről számolok be. Hosszas gondolkodás után úgy döntöttem, hogy egy fő fejezeten belül számolok be a közösség életének általam valamennyire elkülöníthető fejezeteiről. Végül összegzem a munkámat és kiegészítem néhány térképpel, képpel.

I.2. Történeti áttekintés²

Szükségszerűnek, s ezért kihagyhatatlannak tartom Bulgária történelmének ismertetését – különös tekintettel a törökökhöz (a történelmi Oszmán Birodalomhoz, később a modern Törökországhoz) fűződő viszonyára, mivel ha a pomákság helyzetét kívánjuk értelmezni, e háttér-információk nélkül lehetetlen megtennünk.

Bulgáriának a Balkán-hegységtől délre fekvő területe, az ókori Thrákia része – ami az ókorban a mai Görögországtól északra fekvő európai területeket jelentette, beleértve a déli Macedóniát és Szkíthiát is –, a török hódoltság idején Rumélia néven volt egy közigazgatási egység. Napjainkban Dél-Bulgária egy része (Észak-Thrákia), Görögország északkeleti vidéke (Nyugat-Thrákia) és Törökország európai területeit foglalja magában (Kelet-Thrákia) –, a történelem folyamán több népnek szolgált otthonául, ezért jelen lakossága, kultúrája is igen vegyes eredetű.

A legkorábbi írásos emlékek a trákokról szólnak (i.e. VIII. és VII. sz.) – eleinte az illírekkel együtt ők népesítették be a Balkán-félszigetet (a trákok keleten, az illírek nyugaton). „A trák nyelv és etnikum [...] a Balkán félsziget keleti és észak-keleti felében született, de tagjai feltehetőleg nem beszéltek valamilyen egységes trák nyelvet, hanem egymáshoz többé-kevésbé közel álló nyelvjárásokat vagy rokon nyelveket. [...] A Balkán félsziget változatos domborzata nem is tehetné volna lehetővé a korabeli viszonyok között nagyobb területen egyetlen egységes nyelv kialakulását” (Schütz István, 2006).³ Ez hatott a társadalom szerveződésére is. Sokáig nem is alkottak egységes birodalmat, helyi királyságokról beszélhetünk. Ez a tény megkönnyítette a perzsák⁴ dolgát is, akik i.e. 512-476 között, Dareiosz és Xerxész alatt uralták a trák földeket (Schütz). Csak utánuk, i.e. 476 körül tudott az egyik törzs, az odrisz valamennyire egységes birodalmat létrehozni, ez volt az odriszi királyság, ami a Dunától az Égei-tengerig húzódott. Az 1960-as, '70-es, '80-as évek során a bolgár archeológusok hatalmas munkája a trák sírdombok felkutatása,

² *Források: Niederhauser Emil: Bulgária története. Budapest, Gondolat Kiadó, 1959; u.ő: Forrongó félsziget. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.*

³ *Ez a földrajzi tagoltság a legfőbb kiváltó oka a bolgár nyelvjárások egymástól való nagymértékű különbözőségének is.*

⁴ *A terepemül szolgáló faluban említették, hogy önidentifikációs meghatározásuk szerint a pomákság talán a perzsáktól (is) származik.*

kiásása volt. A fellelhető emlékek alapján a trákok adták Dionüszoszt, Arészt, Artemiszt és Orfeuszt a görög mitológiának. A trák kultúra ellenállt a görög és római hatásoknak, népi művészete a későbbi balkáni népek művészetének kialakításában meghatározó szerepet kapott.

Majd, az i.e. VII. századtól kezdve megjelentek a félsziget belsejében is a görögök; először mind az Égei-, mind a Fekete-tenger partján gyarmatvárosok létesítése és benépesítése révén, később heves harcok után rátérve a békéesebb kereskedelem útjára, a fegyveres hódításnak ellenálló thrákokkal. Neszebâr szigete például, ami egy feltöltött kis földnyelvvel kapcsolódik a szárazföldhöz, antik görög városka volt, később római helyőrség állomásozott rajta, s romjain épült fel a mai városrész.

A macedónok V. Fülöp vezetésével az i.e. IV. században törtek elő a félsziget belsejéből, hogy vele és utódjával, Nagy Sándorral egy szűk évszázadig uralják a trákokat. Nagy Sándornak – vagy ahogyan a szlávok nevezik Александър Македонски-nak, Makedón(iai) Sándornak –, a fentebb említett Orfeusszal egyetemben erős kultusza él a pomákok között.

Utánuk kérészéletű kelta királyság alakult, majd huzamosabb ideig a Római Birodalom része volt a terület, aminek Balkán-hegységtől északra elterülő részét Moesiának nevezték el. A kistérség több falujában is található római kori emlékek: hidak, a kutatási helyemmel szemközt lévő falu határában pedig e korból származó

település romjait találták meg régészek pár évtizede – lakóházakat, temetőt. A Balkán-hegység nemcsak földrajzilag osztja két részre a mai Bulgária területét: tőle északra, Moesiában a latin, míg délre, Thraciában a görög nyelv terjedt el erősen.

A szlávok a VI. században jelentek meg a félszigeten, s egy évszázad múltán már Sclavinia-ként (a szlávok országa) nevezték a félszigetet. Eleinte az avarokkal is hadakoztak, s ez egy időre megakasztotta őket abban, hogy az akkor már Bizánci Birodalmat fenyegezzék, mivel az avarok erősebbek voltak. De miután az i.sz. VII. sz. elején Bizánc háborúba bocsátkozott a Perzsa Birodalommal, ezt a lehetőséget a szlávok kihasználták és pár évtized alatt le is telepedtek, ellepve az egész félszigetet és magukba olvasztva az előttük ott élők maradványát. Ahogy megerősödtek, megszűnt a régi szláv egyenlőség, a törzs- és nemzetiségfők új vagyonos osztályt alakítottak ki, megjelent az osztálytársadalom. Ez lehetővé tette Bizánc számára, hogy rabszolgatartó feudális állammá alakuljon át. Ahhoz, hogy a szláv állam létrejöjjön, még egy tényezőről beszélni kell: a bolgártörökökről, bolgártürkökről.

A bolgártürkök nomád állattartó nép voltak, származásuk nem határozható meg egyértelműen, őshazájuk Közép-Ázsiában lehetett. I.u. 334-ben említik őket először, mint kaukázusi nomád törzset. Az eredeti törzsszövetség, ami a legenda szerint szintén hét törzsből állt, vezérük, Kubrat (Kurt) halála után három részre szakadt. Egy

törzs a Volga és Káma összefolyásához jutott el, ahol egész a XIII. századig, a mongol hódításig fennálló államot alapítottak. Egy másik törzsüket a hunok ragadták magukkal, később a Kárpát-medencében éltek egy ideig, s innen vándoroltak aztán délre, a mai Dalmácia területére. A fennmaradó törzsek vették birtokukba először a mai Dél-Besszaríát, mivel Bizánc most az arabokkal hadakozott, majd a Duna és a Balkán-hegység behatárolta területen uralmuk alá hajtották az ott élő, már letelepedett szláv törzseket és birodalmat alapítottak i.u. 681-ben Kubrat fia, Aszparuh (Iszperih) vezetésével.⁵ Bár Bizánc kénytelen volt elismerni az új birodalmat (amit kezdettől fogva Bulgáriának hívtak), nem tett le arról, hogy visszaszerezze az elvesztett területet. A bolgártürkök eleinte, mint vezető réteg fenn tudtak maradni, de sokkal kevesebben lévén, mint a meghódított szlávok, alig egy évszázad alatt beolvadtak a többségbe. Most már tényleg szláv birodalomról beszélhetünk, amely egyre erősebbé, központosítottabbá válik az idők folyamán, alapítóiból azonban csupán nevüket őrzi, meg pár jövevényszavukat.

Ugyanakkor meg kell említeni egy érdekességet: a szlávok és arabok kapcsolatát a VII.-X. század folyamán. (Хюсеин Мехмед: 2007) A szerző könyvében ír a szláv és avar csapatok Szíriába tett útjáról és arról is, hogy eleinte arab (illetve szír) csapatok ugyanúgy elkerültek a Balkán-félszigetre, majd később főként kereskedőik éltek a területen. Ez valamennyire hitelesebbé teszi azt a legendát, amit a kutatási helyszínemen élők említettek: az az eredetverzió is él közöttük, hogy már az oszmán-törökök hódítása előtt is muszlimok voltak a pomákok.

Az első bolgár cárság, aminek Preszlav volt a központja, még kétszáz évig megmaradt a Kaukázusból behozott török jellegű kultúrájánál. 870-ben, a környező birodalmakhoz erőben már felnővén, akkor válhatott igazi tekintéllyé, ha pogányságát felcseréli a kereszténységgel, annak is Bizáncot jelentő görög-keleti ágával. Ez elősegítette a szláv írásbeliség létrehozását, ami egy szaloniki születésű testvérpár nevéhez fűződik. Kirill és Metód 862-ben először szláv ABC-t és írást alkottak (ez volt a glagolita, amit a horvátok használtak a leghosszabb ideig, egész a XVI. századig), majd szent szövegeket fordítottak a ma ószlávoknak, óbolgáraknak nevezett nyelvre, így járulván hozzá, hogy tanítványaik majdan létrehozassák a kirillikát, a ma is használt cirill ABC őseit, amit mesterükre emlékeztetve neveztek el a tanítványok. A szláv nyelvű liturgia létrehozásával lehetővé vált az önálló szláv egyház gondolata is, ami tovább csökkenthette volna Bizánc befolyását.

A bolgár cárság gyorsan erősödött, a X. sz. végére már kialakult a feudális rendszer is. Részben ennek hatására, az elnyomott jobbágyok mivel már ősei pogány vallásához képtelenek voltak visszatérni, a kereszténység pedig csak a túlvilággal biztatta, ezért valami vigaszra, kiútra volt szüksége. Így szökkenhetett szárba soraikban a bogumilizmus. „Ez

⁵ Ehhez a legendához, a bolgártürk törzsek szétválásához nem tudok forrással szolgálni, mivel bolgároktól, elbeszélés formájában ismertem meg – a szerző.

az eretnekség a 3. sz. Perzsiából elterjedt dualista manicheizmus bolgár változata volt, amely terjesztőjéről, Bogumil bolgár pópáról kapta a nevét. A bogumilok tanai szerint Istennek két fia van, a Sátán Krisztus öccse. Csak a Miatyánkot és az Evangéliumot fogadták el, a teljes Ószövetséget elvetették, nem tisztelték Szűz Máriát, nem ismerték el a keresztséget, sem az egyházi ünnepeket.” (Schütz István: 2006)⁶ Jóllehet vallás volt, legalábbis a kereszténységből nőtte ki magát, a bolgárok között a bogumilizmusnak erős antifeudális jellege miatt tudott gyorsan elterjedni. A bolgár állam kezdett gyengülni, túljutott a felső holtpontján, 967-ben jelentek meg először az oroszok – a kijevi fejedelemségből, a bolgárok életében. Közben gyengekező uralkodók, belső válság és a bolgár függetlenségbe belenyugodni nem tudó Bizánc együttes hatására 1018-ban megszűnt létezni Bulgária, mint önálló hatalom, Bizáncnak sikerült megtörnie.

A bizánci uralom 1187-ig tartott, amikor egy bolgár testvérpár össze tudta fogni a parasztokat a bojárokkal és létrehozták a második bolgár cárságot, Veliko Tárnóval a központban. Most már kifejlett feudális viszonyokról beszélhetünk, a bizánci uralom ehhez jelentősen hozzájárult. Bulgária megint fejlődött és gyarapodott, már saját pénzt is verettek. Ám ekkor megjelentek először a tatárok, majd, előbb Bizáncot összeroppantva, az oszmántörökök, hogy évszázadokig meghatározzák ezután a

⁶ *Arra is vannak elméletek, hogy a pomákok esetleg a bogumilok leszármazottai lennének.*

Balkán-félsziget lakosságának életét.

Az oszmán elnyomás öt évszázada alatt a keresztény lakosságra nagy teher nehezedett. Többféle és súlyos adók megfizetésére kötelezték őket, amik alól csak úgy mentesülhettek, ha felvették az iszlám hitet. Legsúlyosabb adójuk a devsirme (véradó) volt – meghatározott időközönként fiúgyerekeket kellett átadniuk az elnyomóknak, akikből a janicsár sereget képezték ki idővel. Ugyanakkor vallásukat szabadon gyakorolhatták – igaz, saját egyházuk nem lévén, a bizánci, görög-keleti egyházmegyéhez tartoztak és a görög pópák görög nyelvű istentiszteletei, tanítói tevékenysége legalább annyira elnyomta őket, mint az oszmán-törökök.

A pomákok bolgár nemzetbe való bekapcsolásának a Felszabadulás utáni, talán leglényegesebb mozzanata a Rodope muszlim lakosságának tömeges megkeresztelése (1912-13) és a később létesült „Druzba-Rodina” (Barátság-Haza) kulturális szervezet tevékenysége. A Balkán háborúi alatt nagy nyomás nehezedett a pomák lakosságra a megkeresztelések és átnevezések révén. Főként Nevrokop (ma Goce Delcsev) körzetében történtek, és hivatalos számítások szerint 150-200 000 embert érintett. Ezen szerencsétlen próbálkozások még inkább elidegenítették a pomákokat és tömegesen vándoroltak ki Törökországba (török hittársaikkal együtt – a szerző). Bulgária I. VH alatti irányultsága a bolgár mohamedánok nevének és hitének visszaadásához vezetett. „Megke-

resztelésüket” V. Radoszlavov kormánya hatálytalanította a küszöbön álló választások végett. Kevéssel ezután a „Druzbsba-Rodina” szervezet lendületes tevékenységbe kezdett a rodopei pomákok megnyerése érdekében, akiket 1942-ben újfent erőszakkal át-kereszteltek.

A Balkán-háborúk idejében történt megkeresztelésekkel ellentétben a „Druzbsba-Rodina” kulturális szervezet tevékenysége a pomákok neve és pomákságuk hordozója, de nem muszlim vallásuk ellen irányult. A szervezet célul tűzte ki a pomákokban a „bolgárság” iránti szeretet felsekmentését, erőszakmentesen és a vallás megváltoztatása nélkül. Az egyik, ezzel kapcsolatos lépés az volt, hogy a sértőnek tartott „pomák” elnevezést felcserélték a „bolgármohamedán”, illetve az „iszlamizált bolgár” kifejezésekkel. A kampányba tartozott még a török befolyás korlátozása (pl. az arab nyelvű ima betiltása a mecsetekben, a hagyományos pomák öltözet viseletének elhagyattatása stb.). A '40-es évek elején a „Druzbsba-Rodina” felajánlotta a pomákoknak, hogy adjanak bolgár nevet az újszülötteiknek és mondjanak le a török-arab nevekről. De például a Nemzetvédelmi Törvény miatt, ami megszorításokat szabott ki a kisebbségi állampolgárokra. Az új hazafias front hatalma fasiszta mozgalommá nyilvánította a „Druzbsba-Rodina”-t. Az ezt követő időszak pomák-politikája igen ellentmondásos. Eleinte a pomákok dönthettek úgy, hogy visszatérnek a régi török-arab nevekhez. Hogy kellően motiválják őket gyerekeik iskoláztatására, megmaradhattak a Korán tanításánál. 1951 augusztusában, amikor körvonalazódott a végső döntés a török kisebbség emigrációjáról, megváltozott a politika a pomákokkal szemben. E tendencia (a török befolyás leválasztása a pomákokról, bolgár etnikai származásuk megerősítésével) a '60-as években is folytatódott. Ezzel párhuzamosan az államvezetőség azt a feladatot tűzte ki, hogy modernizálja a kérdéses kisebbség életmódját az analfabetizmus felszámolására létesített kurzusok segítségével, az oktatás serkentésével vagy a munka- és lakáshelyzet javításának segítségével. Erre az időszakra vonatkozóan doszpati adatközlőm nagyon pozitívan emlékszik, meglátása szerint több jó történt velük, mint rossz, hiszen tanulhattak, ingyen lakáshoz-házhoz juthattak, sok munkalehetőség volt. 1961 igazi fordulatot hozott a pomák-politikában. Ettől kezdve a török kisebbségtől való szegregációjuk volt a cél. Ez ismét a névváltoztatást készítette elő – meghatározó része volt a BKP (Bolgár Kommunista Párt) pomák-, roma- és tatárelenes politikájának a következő évtizedben. A bolgármohamedánok és törökök vegyesházasságát megbélyegezték, mint a pomákok törökségbe olvadását (aszsimilációját).

A pomákok átnevezésére irányuló akció két lépésben folyt: először 1964-ig, ez sikertelen volt (tömegdemonstrációk a régi nevekért). Majd az ún. „újjászületési folyamat”, ami 1971–74 között tartott, különösen Blagoevgrad megyében élesedett ki a helyzet,

ahogy néhány falu elkeseredett ellenállást tanúsított a hatóságok iránt. Ezen alkalmakkor előfordultak gyilkosságok, gyűjtogatások is – így emlékeznek vissza azokra az időkre a kutatási helyszínen. A rend biztosítása végett a Pirin és Dél-Rodope közti körzetben automata fegyverekkel ellátott alegységeket állítottak fel (ezeket barikádoknak nevezték az egész térségben, amikor beszéltek róla). Sok száz pomákot tartóztattak le vagy deportáltak.

I.3. Amit írnak

Előzetes tanulmányaimban – pár, nyomtatásban megjelent dokumentum kivételével – főként internetes rákeresésekre támaszkodhattam, mivel a témával kapcsolatban még bolgár anyag is kevés létezik. Ezen kevés anyag zöméhez a szófiai Néprajzi Múzeumban jutottam hozzá, kisebb részéhez pedig a budapesti Országos Idegennyelvű Könyvtárban. Az alábbiakban e források alapján adok egy előnézeti képet.

A Rodope népe különleges helyet foglal el Bulgária társadalmában. Nem egységes, pravoszlávok és muszlimok egyaránt lakják, de népviselete, népdalai, nem valláshoz kapcsolódó hagyományai jellegzetesek, sokszínű és gazdag egységet alkotnak. Nyelvjárása archaikus, a legtöbbet őrizte meg a târnovói óbolgár nyelvből,⁷ folklórja

kitűnik a bolgár folklórból, földjén kultúrák keveredésével lenyűgözően izgalmas, egyedi szín jött létre. Bulgária kulturális életében – múltjában és jelenében – igen jelentős szerepet tölt be: az ókori Trákia részeként már akkor nagymértékben lakott terület volt, s az azóta eltelt időkben több behatás „egymásra rétegződésével” (trák, szláv, török) gazdag, változatos kultúra ötvöződött. A trák Orfeuszra sok minden emlékeztet (pl. az Ördög torka barlang – a legenda szerint itt szállt alá szerelméért az Alvilágba); Alekszandár Makedonszki, vagyis Nagy Sándor a terepmunkám helyszínén is fontos, számon tartott történelmi személyiség, a törökök a valláson kívül életmódot, zöldségeket, ételeket, jövevényiszavakat hagytak hátra.

Pomáknak a muszlim bolgárokat hívják. Szokásaikban, mindennapi életükben ötvöződik a bolgár és török kultúra. Izgalmas és gazdag találkozás, ám a bolgárok, muszlim voltuk miatt nem teljes értékű bolgárként tekintenek rájuk. Egy ízben, a plovdivi pályaudvaron beszélgettem egy ismeretlen fiatallal, akivel Devinből együtt utaztunk egész Szófiáig (Devin a Rodope egyik központi, muszlim többségű városa) és amikor közöltem vele, hol is voltam, milyen környezetben, annak ellenére, hogy ő is arrafelé nyaralt, első reakciója ez volt: „de hiszen Bulgária pravoszláv ország! A bolgárok pravoszlávok!”; a törököknek meg nem elég törökök (folyamatos vallási propaganda működik az egész hegységben a pomákok között, ami főként bulgáriai vá-

⁷ A második bolgár cárság 1187–1396 állt fenn, az oszmán terjeszkedés vetett véget neki. Központja Veliko Tárnovo volt, az ekkor beszélt nyelv Tárnovón kívül a Rodopében maradt fenn a legtisztább formájában, nyelvjárásként.

lasztások idején erősödik – ilyenkor Törökországból is érkeznek a kettős állampolgárságú szavazók busz-számra, hogy a török érdekek felé inkább hajló jelöltek kerüljenek megválasztásra) – két világ határán élnek. Legnagyobb számban a Rodope-hegységben élnek Bulgária és Görögország területén, valamint Törökországban, Macedóniában és Albániában. Földrajzi meghatározással: „a Balkán-félsziget hegyi masszívumaiban a Kelet-Rodopétól az északalban hegyekig” (Карахасан-Чънар, 2005:124). Különböző források különböző adatokkal szolgálnak számukról, mint ahogy elnevezésük is más és más, attól függően, melyik mai állam területén élnek. A történelmi Csecs-vidéken⁸ gadzseli (T.sz.!), Közép- és Nyugat-Makedóniában torbes (a bogumilizmus idejéből eredő elnevezés, a bogumilok gúnynevére utal – őket hívták így a mindig magukkal hordott, a szent könyv és az elemózsia tárolására szolgáló tarisznya miatt: torba-tarisznya > torbes-tarisznyás)⁹ vagy apovec (albán eredetű szó, „testvér” jelentéssel bír), Albániában régebben apovec, ma inkább gorán és zsupán elnevezéssel illetik őket. Ez utóbbiak helyi használatú szavak,¹⁰ a koszovói Gora illetve Zsupa vidékek muszlim lakosait jelentik. Szintén helyhez kötődő elnevezések még az ahrjan (ahrián) és a babecsán szavak; előbbi a történelmi Ahridosz (Ohrid) és az oszmán Ahırçelebi régiókban élőket, utóbbi a Babek faluban és környékén élőket jelöli. (Хюсеин Мехмед, 2007) Természetesen nem jelenthetjük ki, hogy mindezen elnevezések egy egységes népcsoportot jelölnek. Azért említem mégis, hogy érzékeltessem, még a legilletékesebbek is milyen sokféle teóriával szolgálnak e népcsoportról. Egyes elméletek jobban prolongáltak, egyesek valóságizűbbek, de még így is akad két-háromféle nagy irányzat, amik között válogathatunk.

Bár Karahaszan-Csönar Bulgária etnikai kisebbségeit leíró könyvében¹¹ szerepelteti őket – jóllehet, maga a szerző is bolgárokként tartja számon a pomákokat –, de mind a hivatalos álláspont, mind pedig azon helybeli pomákok, akikkel a térségben találkoztam és beszéltem, vagyis adatközlőim főként a kutatási faluból: a felnőtt, középkorú korosztály tagjainak önmeghatározása szerint – „Tudod Niki,¹² mi is bolgárok vagyunk. Ugyanolyanok, mint a többiek, láthatod”, „Fehérek vagyunk, nem sötét bőrűek, bolgárok vagyunk”, „Bolgáruul beszélünk, ez az anyanyelvünk, hát hogy lehetnénk mi törökök?!”, „Annyi van csak, hogy mi Allahban hiszünk” – bolgár vallási kisebbségként tekinthetünk rájuk.

A pomákok etnikai származása azonban a mai napig vitatéma. „A közösségalapítás és az önmeghatározás folyamata eléggé bonyolult a pomákok eredetéről szóló sok-

⁸ E történelmi tér része a kutatási helyszínemül szolgáló kistérség is.

⁹ Ebben az a már említett elképzelés vehető észre, miszerint a pomákok, illetve muszlim bolgárok/szlávok a bogumilok utódai lennének.

¹⁰ Bár a faluban is, ahol kutattam, néha tréfásan így nevezték egymást – bár a beszédhelyzetből inkább a „hegyi, hegyvidéki ember” értelem következtethető ki.

¹¹ Карахасан-Чънар, Ибрахим: *Етническите мълцинства в България. Издателска къща ЛИК, София, 2005.*

¹² Mivel a nevem igen nehéz nekik kiejteni, megmondtam, hogy bolgáruul Nikolát jelent – ezért hívtak röviden Nikinek.

féle elmélet miatt (hellenizált trák, arab, török, perzsa, szláv stb. eredetváltozatok léteznek)” (Csukov 2005). A teóriák közt tapasztalható jelentős eltérések a kutatók hozzáállásától és nemzetiségétől nagymértékben függenek. Görög és török tudósok szerint e népcsoportnak nem bolgár gyökerei vannak. A görögök szerint iszlamizált szlávbarát hellénekről van szó. Ebben a vélekedésben jelentős szerepe van a görögök egységes nemzetről alkotott képének egyrészt, bár ez nem tekinthető görög sajátosságnak: „A modernizáció folyamatai ennél fogva fokozatosan az elidegenedett és ellenséges nacionalizmusok formáját öltötték, mindnek megvoltak a saját értékei, mitológiái és intézményei. A 19. század végére ezek az attitűdök az önállóvá váló államok jóváhagyását is élvezték a szomszédos államokkal szembeni izolacionista politikájuk és saját kisebbségeik asszimilálására irányuló törekvésekben. [...] Az elitek ezzel a viselkedéssel úgy másfél száz éve a legsürgetőbb hiányérzetüket igyekeztek kielégíteni. ... Megpróbálták saját nemzetüket felébreszteni „történelmi szendergéséből”, az amorf és sokféleség-sújtotta etnikai csoportokat politikai szubjektumokká formálni, hogy képesek legyenek fellépni a történelem színpadára, és kezükbe venni sorsuk irányítását” (Kjosszev 2001). Ezen túlmenően annak a csak kis részben valós alapokon nyugvó félelemnek is tulajdonítható ez a hellenizálási törekvés, ahogyan falubeli beszélgetőtársaim kifejtették, hogy ha

a főleg a török határnál élő görögországi muszlimok, pomákok töröknek vallják magukat,¹³ fennállhat a veszélye esetleges területi igények benyújtására török részről – vélekednek adatközlőim a témáról. Míg török források, pl. M. Gökbilgin tudós 1543-ból való jegyzékeken alapuló tanulmányában szót ejt a jürükok és kâzâlbasok-alianok¹⁴ szerepéről is a pomákság etnogenezésében (szintén történelmi tény, hogy egész Nagy Sándor korától kezdve erős népkeveredés történt a Rodope területén is. Az egymást követő birodalmak mind új és újabb törzseket telepítettek be a területre, határaikat védvén, így kerültek anatóliai türk népcsoportok is oda); a bolgárok pedig erőszakkal iszlamizált bolgárokról beszélnek. „Nyilván nagyon nehéz volna annak megállapítása, hogy – önként vagy kényszer hatása alatt – az eredeti balkáni lakosság hányad része vált muszlimmá. [...] Nyelvét viszont megtartotta, tehát valamelyik délszláv dialektust beszélte, csak hogy, ha már keresztény múltján túlradott, oszmánnak, vagyis töröknek tartotta magát (és ez így is maradt mind a mai napig pl. a bulgáriai pomákok esetében)” (Niederhauser 2001).

A neves oszmanológus, Antonina Zseljazkova azonban e közvélekedéssel ellentétben kijelenti, hogy volt ugyan erőszakos iszlamizáció, de korántsem olyan mértékben, ahogy azt néhány forrás igyekszik be-

¹³ Márpedig hallomás alapján ott ez a tendencia erős, köszönhetően annak, ahogyan szinte a mai napig elnyomni/felszámolni igyekeznek a pomák kisebbséget.

¹⁴ A kâzâlbasok (törökül kızılbaş, vörösfejű) türk eredetű népcsoport, az iszlám síita (török alevi) ágát vallják.

állítani. Szerinte az erőszakos iszlamizáció téziséről elmondható, hogy nem áll helyt. Sokkal nagyobb szerepük volt az adó- és társadalmi kedvezményeknek, amik az iszlám elfogadására motiválták a lakosságot.¹⁵

A túlzások pro és kontra egyaránt jellemzőek. „Azok a véres erőszakkal kísért, tömeges térítő akciók, amelyeket bolgár történészek tártak fel (sajnos az előző évtized belpolitikai konjunktúrájának megfelelően, s amelyek ezért további kutatások megerősítését igénylik), nem véletlenül a 17. század termékei.” (Hegyí 2003)

A lehetőségekhez képest legkevésbé részrehajló kutatók szerint akkor járunk legközelebb ahhoz, hogy a valós mozgatórugókat és történéseket láthassuk, ha elfogadjuk azon megállapításukat, miszerint a rodopei bolgárok iszlamizálódása nem különleges jelenség, sem pedig a Fényes Porta valamely szervezett asszimilációs tervének eredménye. Sokkal inkább különféle politikai-gazdasági tényezők következménye, amelyek az Oszmán Birodalom európai tartományait érintik, és nem adnak okot arra, hogy különösebb és drámaibb hangsúly kerüljön rájuk, mint amennyit kapnak a szomszédos balkáni népek történelmében. Még inkább, ha figyelembe vesszük, hogy a rodopei bolgár muszlimok, az albán muszlimokhoz hasonlóan, megőrizték nyelvüket és nemzeti hovatartozásukat (Кархасан-Чънар 2005:125-127).

„Azzal, hogy a pomákok iszlám hitet vallanak, ám karakterük a bolgár hegyvidéki lakosság tradicionális nemzeti kultúrájának jegyeit hordozza, közbülső kapcsot alkotnak, összekötve keresztény bolgárokat és a bulgáriai törököket. Ezen helyzetük önálló, sajátos csoport érzetét kelti bennük. A különböző körzetekben a kis csoportok természetében beolvadási tendencia figyelhető meg a keresztény bolgárok vagy a bulgáriai törökök tekintélyesebb, többségi csoportjába (bolgárosodás, törökösödés)” (Кархасан-Чънар 2005:123). Sokan a pomákok között, akik főleg a keleti részen, Törökországhoz közel élnek, inkább vallják magukat töröknek, mint bolgárnak. Adódik ez egyrészt abból, ahogyan a bolgárok bántak velük (erőszakos térítések, névcserék), másrészt a török kormány politikája is meghatározó, hiszen a magukat töröknek valló bulgáriai muszlimokat pénzzel támogatják, segítik. Számomra a politikai okoknál észrevehetőbb egy harmadik indok is. Ez a vallás, illetve a viselt név alapján létrejövő – a bolgárok és az általam megismert kistérség pomákjai által is egyaránt tévesnek tartott – önidentifikáció kérdése. „Azért, mert muszlim vagyok, és török-arab nevem van, még nem vagyok török. Ez a baj ezekkel (a magukat töröknek tartó pomákokkal – a szerző), hogy összekeverik a vallást és nevet a nemzetiséggel” – beszél erről a témáról egy adatközlőm. Ezzel a vélekedéssel szerte Bulgáriában találkoztam. Bolgárok, pravoszlávok részéről az első kérdések egyike volt, miután megtudták, mivel foglalkozom, hogy ők (a pomákok) mit

¹⁵ Ezt az állítást adatközlőim is megerősítik, mivel a helyi közösség kollektív emlékezetében nem élnek erőszakos iszlamizációról szóló történetek. Sőt, azt tartják, hogy azon a területen már az oszmán hódítások előtt muszlim lakosság élt.

tartanak magukról – bolgárok-e vagy törökök. Miután hallották a válaszomat, miszerint azon a részen, ahol voltam, bolgárnak vallják magukat, megnyugodtak, hogy ez így helyes, így van.

Vallásuk miatt, az ismert történelmi ellenérzés következtében mindig is marginális helyen tartózkodtak a többségi bolgár társadalomban. A „pomák, pomákok” szó, mint megnevezésük és önelnevezésük, a Felszabadulás¹⁶ óta használatos nyilvánosan, hivatalosan, azelőtt bolgármohamedán, bolgár-muszlim (българомохамедани, българите мюсюлмани) elnevezéssel illették e népcsoportot. Ekként nevezik a hegyvidéki lakosságot, akik ma Bulgáriában, Görögországban, Makedóniában (‘torbesi’, ‘apovci’), Albániában és Törökországban élnek (Карахасан-Чънар 2005:123-124). Egészen az 1980-as évekig fokozatosan erősödött Bulgáriában a kisebbségek nélküli, egységes Bulgária víziója; részben ennek köszönhetően, részben pedig a muszlim bolgár népesség török ráhatástól való elszakítása érdekében, több hullámban próbálták a pomákságot a pravoszláv bolgár többséghez közelíteni, illetve hol finoman, hol erőszakosan áttéríteni.¹⁷ A pravoszláv többségben irántuk mindmáig, jórészt

¹⁶ Az 1878 március 3-án, a san stefanói egyezményvel lezárult, Oszmán Birodalom ellen vívott Felszabadító háború eredménye a Felszabadulás.

¹⁷ Először 1912–13-ban történtek tömeges megkeresztelések és ezzel együtt bolgár neveket is kaptak; majd az I. VH alatt nevüket és hitüket visszakapták. 1942-ben történt a következő erőszakos megkeresztelés, utána megint toleráns politika folyt a pomákok irányában. Majd 1971–74 között, valamint a ’80-as évek legelején alkalmazták újra az erőszakos térítéseket.

mesterségesen generált ellenszenv él. Ezt az ellenszenvet igyekszik fenntartani, illetve tovább szítani a mai politika is.

I.4. Én választom a terepem, avagy a terep talál meg engem?

Amikor – még jó idővel ezelőtt – elkezdtem a szakdolgozatom témáján gondolkodni, egyértelmű volt számomra, hogy mindenképpen Bulgáriával kapcsolatos lesz dolgozatom. Köszönhetően annak, hogy bolgár szakot végeztem, a nyelvtudás és az általános értelemben vett „előzetes terepismeret” előnyeivel már rendelkeztem. Értem ez utóbbi alatt azt, hogy a 2003–2007 között Bulgáriába tett nyolc hosszabb-rövidebb időtartamú utam során – az összeadva hosszúnak mondható, körülbelül egyéves összesített ott töltött idő következtében – viszonylag jól megismertem az általam bejárt országrészeket (Szófia, Burgasz és Plovdiv városok és szűkebb környékük, Csernomorec, Veliko Târnovo, Pleven, Pernik és Blagoevgrad városok, valamint a Balkán-hegység déli lejtőin található Rozovec falu), és az ott élő emberek mindennapjait, sajátosságait. A viszonylag hosszú idő alatt, amit a „társadalomban töltöttem” tehát, mélyebb betekintést nyertem a mindennapi életbe, így észlelhetőbbé és megfoghatóbbá váltak számomra a tájegységek, s lakóik közötti különbségek.

A Rodope területe már Bulgáriához közeledésem legelejétől megismerni vágyott

hely számomra – igaz, ez eleinte a hegyvidék-jellegnek volt köszönhető. Amikor e vágyamról számoltam be mind bolgároknak, mind pedig Bulgáriában, és a Rodope-hegységben valamennyire járatos magyar ismerőseimnek, miszerint Bulgáriából leginkább a hegyek érdekelnek – s nem pedig híres tengerpartjuk –, mindannyian kivételes helyként határozták meg a területet, s lakóiról is pozitív felhangokkal beszéltek. Külön kiemelték „gazdag kultúráját”, a rodopei néptáncokat és -zenét, valamint idegenekkel, vendégekkel szembeni barátságosságukat, nyíltságukat. Ezen alkalmakkor még nem került szóba, hogy ott „mások” is élnek, nevezetesen pomákok, akik eltérő vallásúak.

Később tudomást szereztem arról a számomra igen érdekes tényről, hogy Bulgáriában élnek muszlim bolgárok és keresztény törökök.¹⁸ Bulgária történelmét ismervén magától értetődő ez, hiszen az öt évszázados oszmán uralom következményeként a mai Bulgária területén természetesen kell élnie a török kisebbség mellett az ötszáz év alatt az iszlámba áttért, eredetileg keresztény szláv lakosságnak is. Ugyanakkor a történelmi ellentét megléte miatt rendkívül izgalmas megvizsgálni, hogy napjainkban milyen módon él együtt keresztény és muszlim bolgár.

A bolgár határokon és esetlegesen a Balkánon kívül ennek a témának eddig nem túl széleskörű a feldolgozottsága, ezért megfelelő méretű szakirodalom sem áll rendelkezésre a bolgár vagy egyéb délszláv nyelvekben járatlan kutató, érdeklődő számára (számottevőbb, összehasonlító jellegű tanulmánykötet 1994-ben jelent meg angol nyelven Szófiában, a PHARE támogatásával: *Relations of compatibility and incompatibility between christians and muslims in Bulgaria*. Ed. by Antonina Zhelyazkova. Sofia, International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations' Foundation 1994. – ennek bolgár eredetije szerepel a hivatkozásokban és a bibliográfiában).

A téma ellenben jellegénél fogva nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen egy olyan népcsoportról beszélünk, amely népcsoport eredetére több teóriát állítottak fel, vallásuk folytán pedig a mai napig a térség egyik legellentmondásosabban megítélt lakóiként örökös, jobbára mondvacsinált vitákhoz szolgálnak indokul. Ezenkívül, az archaikus bolgár nyelv és gazdag kulturális, népi hagyományok (életmód, népzene és néptánc, családszerkezet stb.) őrzőiként szerepük kiemelkedő a tágabb térség (értsd: Bulgária, Balkán) mélyebb megértésében is. Ezért tartom fontosnak megismerni és megismertetni ezt a népcsoportot, kultúráját, helyzetét a társadalmában, jellegzetességeit, homogenitását és heterogenitását mint muszlim és mint bolgár – homogén, mert muszlim, heterogén, mert sokan közülük törököknek, mások bolgárnak, megint mások egyszerűen muszlimnak tartják magukat. Az önmeghatározás alapvető fontossággal bír egy csoport tanulmányozásánál. Jelen esetben a megértéshez

¹⁸ *A keresztény törököket hívják gagauzoknak; Bulgáriában Várna körül élnek kis számban.*

létfontosságú tudni, hogy ki mikor, miért, milyen körülmények közepette, hatására vallja magát annak, aminek. Ezek után derülhet fény arra, hogy ez milyen jelentőséggel bír az egységes pomákság meghatározásában – már ha beszélhetünk ilyenről a saját belső fogalmaik szerint. Ehhez előbb meg kell ismernünk az egyes tájegységek közötti különbségeket és hasonlóságokat. A Rodopét, így az ott élő muszlim népeiséget is három fő részre osztják, s ők is így gondolkodnak: keleti, nyugati és középső részre. Általános meglátások szerint a „keleti pomákok” inkább vallják magukat bolgárnak, a nyugatiak meg töröknek. Ez kapcsolatban állhat azzal a ténnyel, hogy a Kelet-Rodope lakossága zömében bolgár (pravoszláv), míg a Nyugat-Rodopét többségében muszlimok lakják.¹⁹ Ez lényeges különbség, oka abban a napjainkban is még tartó történelmi folyamatban keresendő, amely folyamat segítségével próbál megszabadulni a bolgár társadalom az öt évszázados oszmán uralom mélyen gyökerező hatásától. Eleinte a felszabadulás utáni nemzetépítés, egy egységes nemzeti öntudat létrehozásának szerves tartozéka volt a modernizált Törökországgal szembeni elég zárt hozzáállás, amit néha hol pozitív, hol negatív irányban befolyásolt az aktuális gazdasági helyzet, gazdaságpolitika. Időről időre, az elkeresztényesítések megújuló hullámaival mind több és több

bulgáriai török kényszerült arra, hogy az anyaországba emigráljon. A kiürült területekre pravoszláv bolgár népeiség települt be. Mivel ez a tendencia leginkább a török határhoz közel érvényesült, ezért alakulhatott úgy, hogy a Rodope-hegység keleti részén pravoszláv többség alakult ki, ami hatott az ottmaradt muszlim bolgárok önidentifikációjára is. Míg a nyugati részen, ahol török kisebbség elenyésző számban él a pomákokhoz képest, akiket a különféle, hol szelídebb, hol erőszakosabb szankciók elkülöníteni kívánták a török nemzetiségűektől, nem volt tapasztalható efféle változás.

Ahhoz, hogy e különbségeket és okokat értelmezni tudjam, meg kell ismer-nem hozzá az egyes tájegységek lakóit. Ez hosszú kutatófolyamat eredményeként lehetséges csak. Maga a kutatómunka, majd interpretálása számomra egy színész tanulási folyamatával képezhető le a legplasztikusabban, ahogy egy szerepére készül. Először megtalálják egymást a szereppel – vagy kiválasztják, vagy ő csap le rá; a lényeg, hogy szinkronban legyenek. A szövegkönyvet és a kezdeti instrukciókat – leírást a szerepről – megkapván, elkezd ismerkedni vele, elindul a szerep felskiccelése. Hasonlóképpen antropológusként is eleinte a hozzáférhető irodalmat felkutatván és begyűjtve (amennyiben akad ilyen), elkezdek tájékozódni leendő terepmunkám helyszínéről, kutatásom alanyairól; kialakul valamilyen „előnézeti képem” róluk. A próbafolyamat többlépcsős, a

¹⁹ Желязкова, 1994.

felolvasópróbákkal kezdődik, itt kezdenek kialakulni a darab szereplőinek viszonyai; folytatódik a bejárópróbákkal, amik során – eleinte díszlet és jelmez nélkül – lassan megformálódik a közeg is, amelyben a darabot értelmezik, ez újabb színeket ad a megformálni kívánt karakter személyiségéhez. Ugyanígy, ha mint antropológus, megérkezek a terepre, eleinte elveszetten érzem magam, s igyekszem minél előbb átlátni azt a rendszert, aminek segítségével az adott közösség működik. Ez a tényleges terepmunka ideje. A próbák következő etapjai a díszlet- és jelmezpróbák, amikor a karakterről már kialakult képet külső segítséggel „élesítik”, teszik biztosabbá és határozottabbá a létét. Ez a terepmunkáról írt beszámoló, dolgozat, tanulmány szintje, amikor tapasztalatokat összegzem és mások számára értelmezhető formába kódolom. A díszlet és jelmez szerepét a felhasznált szakirodalom játssza, ami szintén mankóként, megerősítésként szolgál az interpretálás folyamatában. S végül a színész közönség elé áll szerepével, s ha sikerült megértenie karakterét, a nézőközönségnek is át tudja adni ezt az élményt – szintúgy az írói kézből kikerült beszámoló, dolgozat, tanulmány is akkor szolgálhat jól, s vethet fel esetleg újabb kérdéseket olvasójában, ha az értés-értelmezés folyamata teljes.

Ezeknek a követelményeknek igyekszem magam is megfelelni. A következőkben a Közép-Rodopében, a görög határ közvetlen közelében élő pomákokról kívánok minél teljesebb, érthetőbb leírást adni. Terepmunkámat az előbb leírt módon végeztem, s remélem, munkám majd a jobbfajta alakítások közé kerül. Elsősorban az érdekelt, hogy mit is jelent pomáknak lenni? Körberajzolható-e az a valami, amit pomák-identitásnak lehet nevezni? S ha megfogható, hogyan létezik – a maga természetességében, vagy erővel kell ragaszkodni hozzá, hogy fennmaradjon? Esetleg ők maguk nem is igényelnek ilyen címkét, hanem ez a fogalom külső meghatározásként él? Bolgár és az iszlám – ez a két dolog hogyan jelenik meg együttesen? Hogyan működik ez a közösség, milyen attitűddel viseltetik egy teljesen kívülről jött emberrel szemben, aki igazi harmadik fél – magyar és katolikus? Létezik-e vele szemben külön viselkedési minta, s ha igen, miben, hogyan nyilvánul meg? Zárt vagy nyitott egy ennyire idegennel szemben a közösség, ha beszélhetünk közösségről? Mi az, amiben eltér a pravoszláv többségtől ez a muszlim kisebbség, és miben egyezik vele?

Ezek voltak a felmerülő legalapvetőbb kérdéseim magamhoz odautazásom előtt, s ezekre próbálok most válaszokat találni. Dolgozatomat négy főbb egységre osztottam: elsőként meghatározom a terepmunka helyszínét, szűkebb és tágabb környezetét, valamint a legismertebb jellemzők – vendéglátás és nyelvjárás – segítségével bemutatom a közösséget. Majd a közösségen belüli kapcsolatrendszerek és viszonyok feltérképezése segítségével színesítem a képet, amit ezután a környékre jellemző életmód és a legfőbb probléma, a munkahiány körüljárásával remélek árnyalni. Végül a vallás szerepével egészítem ki, amit a generációkon átívelő változásokkal és a generációk kapcsolatával értelmezek.

Célom, hogy ezzel, mint bevezető tanulmánnyal, hozzáfogjak egy népcsoport bemutatásához, amely népcsoportot vallása miatt különállóként tartanak számon Bulgáriában (ismét meg kell jegyeznem, hogy a rögzült egységesítő törekvések eredményeként, hiszen azok a mindennapi bolgárok, akikkel a pomákokról szót váltottam, nem rendelkeznek első kézből származó, hiteles tudással róluk), ám ismertetőjegyeit tekintve a régi bolgár kultúra őrzőjének tekinthető.

1.5. Irány a terep

A terep, ahol elkezdtem ezt a munkát, véletlenszerűen jött. Mivel nem lehet teljesen ismeretlenül bekerülni egy közösségbe sem, nem állítottam magam elé határozott célt arra vonatkozóan, hol is kezdjem el a kutatásom – ebben arra hagytam, hogy van-e olyan ismerősöm, aki meg tud ismertetni engem egy faluval. Szerencsén alakult a dolog, és sikerült egy tisztán pomákok lakta területre bejutnom.

Március 12-én kora reggel úgy érkeztem Szófiába, hogy nem volt még konkrét rodopei úti célom, megbeszéltem helyem, kutatási helyszínem. Egy-két telefonszámmal rendelkeztem, ahol érdeklődhettem ez ügyben. Az volt csak biztos, hogy mivel muszlim bolgárok között kívántam terepmunkát végezni, legalább részben pomák-lakta településre akarok eljutni.

Bulgáriában már a korábbi látogatásaim során megtanultam és -szoktam, hogy

„mindig van valahogy”, tehát különösképpen nem aggódtam. Kinti barátaim, ismerőseim segítőkészek voltak, jóllehet azt elismerték, hogy nincs megfelelő személyes tapasztalatuk a Rodopével kapcsolatban. Nem jártak még arra, tehát nincs első kézből származó információjuk a területről és lakóiról. Az egyetlen olyan ismerősöm, aki rodopei születésű (Velingrad), a Rodope pravoszlávok lakta vidékéről származik, a muszlimokkal kapcsolatban tehát ő sem tudott segíteni. Ők is úgy írták le a területet, mint Bulgária talán legszebb része, ahol az ott élők (pravoszlávok és muszlimok egyaránt) barátságosak és segítőkészek. Egy idős ismerősöm fiatal korában járta be a Rodope hegyeit turistaként; az akkori időkről (40-50 évvel ez előttről) való emlékei szerint szívesen látták mindenütt, a lakosság viszont igen rossz körülmények között élt. A nehezen megközelíthető kis hegyi falukba nem vezettek utak, az elektromos, vízvezeték és csatornahálózat sem volt kiépítve. A görög határ mentén volt egy sáv, ahova nem lehetett bemenni, ellenőrzési posztok hálózata akadályozta meg, hogy nem helyi lakosok a határhoz közel juthassanak.

A Rodope mindmáig kedvelt kirándulóhelye Bulgáriának. A térség központjára, a doszpati tóra is turisták egész nyáron át tartó áradata jellemző. Zömük szófiai, de egyéb városokból is megfordulnak arrafelé, többnyire fiatalok csoportjaival, akik főként hátizsákos-sátras-kempingezős gyalogtúrákra indulnak a környékre.

Végül egy tragikus eseménynek köszönhettem, hogy megtaláltam a terepem. Legjobb bolgár barátom nagybátyjának a temetésére barátom apja vitt el minket, s ahogy elmondtam neki, most miért is vagyok ott, rögtön felajánlotta az ő pomák barátait. Felhívta őket, örültek az érdeklődésemnek, s miután kivártuk a megfelelő időt, le is vitt hozzájuk.

A hely közel van a görög határhoz és mélyen, tiszta muszlim területen belül fekszik. Blagoevgrad felől közelítve, Goce Delcsevet elhagyva nem is találkozunk pravoszláv templommal, csak a főbb városokban, mint Devin, vagy Szmoljan. Következésképp kereszténnyel se. Bár a falum ebből a szempontból is különleges, ugyanis él ott egy pravoszláv bolgár nő, feleségként.

Valószínűleg felfokozott, lelkes várakozásomnak is szerepe van abban, hogy Goce Delcsevet elhagyva az az érzés kerített hatalmába, mintha nem egészen Bulgáriában lennék, hanem valahol másutt, más helyen és talán más időben is, az idő szerepe, eltérő szemlélete és kezelése sajátos helyzete miatt Brâshtenben, a *falumban*²⁰ érzékelhető leginkább. Természetszerűleg elősegíti ezt az érzetet a színhely is: hegyvidék, ami véget nem érőnek tűnik; hihetetlen mélységek és magasságok között vezető utak; lehetetlen, ám csodaszép helyeken megülő kis falvak; tündérmesébe illő, „vadregényes” táj; fenyvesek végtelen tengere – mindez a határtalanság és időtlenség érzetét kelti, ahogy rázúdul az emberre, és így könnyen elhíhető, hogy másfajta realitásba csöppentünk.

Ugyanakkor ezzel éles ellentétben áll az a megdöbbenő mértékű érdektelenség és elhanyagolás, ami a bolgár államot jellemzi a Rodopével kapcsolatban. Gondolok itt az utak borzalmas kondíciójára,²¹ a munkahiányra, ami a térségre igen jellemző, a reklám hiányára a turizmussal kapcsolatosan – vagyis mindezzel összefüggően a (látszólag szándékoltan) kiaknázatlan lehetőségekre. A külső szemlélőnek (is) úgy tűnik, elfeledni kívánt, „nemszeretem” vidéke ez Bulgáriának.

Nagy Sándorról azt tartják páran a *falumban*, hogy hátországa védelmére telepített be harcos illír (mások azt mondják, szír) törzseket, illetve azok férfitagjait, harcosait, s ők keveredtek a helyi szláv lakossággal. Mivel erről dokumentumot, tudományos írást nem találtam, s ők se tudtak mutatni, helyi legendaként határoznom meg, s azért teszek említést róla, hogy a helyi népesség öntudatát érzékeltessem. E legenda egy része máshol is megjelenik: abban a vélekedésben, amit szintén többen osztanak, hogy a pomákok már az oszmán-törökök megjelenése előtt is muszlimok voltak, vagy leg-

²⁰ A továbbiakban ekként utalok kutatási helyszínemre. Egyrészt úgy vélem, a névnek nincs igazi jelentősége az interpretálás szempontjából, másrészt kifejez egyfajta bensőségességet is, amit érzek a terepemmel kapcsolatban. Ez a közelség jelzi azt, hogy mint embert (s ezzel együtt mint kutatót) befogadtak és azt a tényt, hogy bennem is kialakult egyfajta, a mélyebb megértéshez szükséges kvázi-identitásérzet terepmunkám színhelyével kapcsolatosan.

²¹ Az utak rossz állapota egész Bulgáriára jellemző. Hozzátenném, hogy nyárra a Doszpat és Devin közötti út nagy részét már kijavították, illetve ottjártamkor az utolsó simításokat végezték rajta.

alábbis egy részük. E legenda szerint leginkább szír harcosok telepedtek le és vegyültek el a helyi népesség között; fehérek voltak, legalábbis világos bőrűek, innen ered a pomákok neve is, ami arabul fehéret jelenthetett (v.ö.: tr. pamuk-pamut). Ennek valóság alapját egy bolgár sem hiteltelisené, sőt a helyi lakosság sem osztja ezen a véleményen egységesen, abból a szempontból viszont nagy jelentőséget tulajdonítok neki, hogy ez a fajta önmeghatározás, a gyökerek, származás ilyen levezetéséből számomra az vehető ki, hogy – legalábbis a környéken – nem beszélhetünk erőszakos iszlamizációról. Persze ez a múltkeresés levezethető reakcióként is, amivel a szocializmus alatti erőszakos keresztényesítésekre válaszolnak a többségi társadalomba való be/visszaolvasztást elkerülendő, mindazonáltal ezt az értelmezést kevésbé tartom elfogadhatónak, mint a természetes öntudat, önmeghatározás variánsát.

A falu szülöttének tekintik Mehmed Szinapot, a 18. században élt pomák hajdút, aki 1794-ben robbantott ki lázadást a szegény éhezők nevében és élén. Róla Ljuban Karavelov írt irodalmi szinten.

Így kerültem tehát abba a faluba, ami kutatásom színhelyéül szolgált. A görög határ közvetlen közelében helyezkedik el, a hegyvidék egyik magaslatán. Helyzete nem teszi lehetővé nagy területű, összefüggő termőföldek kialakítását és használatát, a hegyoldalon kialakított keskeny teraszokon válik lehetővé a földművelés.

Ezért, mivel elegendő hely nincs, minden, a földdel kapcsolatos munkát gépek segítségével nélkül végezhetnek csak.

II. A pomákok – ahogy megismerem őket

II.1. A kistérség és települései

A falu, ahol terepmunkámat végeztem, Szmoljan megye Doszpat kistérségében²² fekszik, körülbelül 30 perc sétára a görög határtól. Vég-, vagy zsákfalú, hiszen csak befelé vezet út, onnan tovább más nincs, csak a bolgár-görög határ. Volt átkelési poszt is, de megszüntették, amint Bulgária is belépett az Unióba. Jelenleg, mivel Bulgária nem része a schengeni körnek, egyelőre tilos az átjárás Görögországba. Betartásáról határőrök gondoskodnak, de hozzá kell tenni, hogy mostanra az egy órre jutó határszakasz jelentősen megnőtt, 20 km körül van. A faluba egy hegyoldalban lévő úton lehet feljutni, aminek egyik oldala meredeken emelkedik és főként tavasszal folyamatosan telehordja kövekkel az utat a sok esőzés, a másik oldala völgyszakadékba fut le, aminek a túloldalán van a szomszédos falu, amelytől így – jól lehet légvonalban körülbelül 1 km-re van – 9-10 km választja el, mivel az út körbefut a hegyoldalon. Amit írok, az alapvetően e faluról szól, az ott tapasztaltakat interpre-

²² *Bulgária hat régióra – hagyományos gazdasági nagyközetek – van felosztva (É-Ny-i, É-Középső, É-K-i, D-Ny-i, D-Középső, D-K-i), e hat régió 28 megyét (okrág) foglal magába, amin belül újabb 264 kistérséget (obshtina) találunk, 2003-as adatok szerint. Szmoljan megye a D-Középső régióba tartozik. Doszpat az egyik kistérségi központ, hét falu tartozik alá.*

tálja; ezért külön nem fogom megjegyezni, hogy amiről írok, az ott érvényes. Ellenben ha más faluból hozok fel példákat, azt külön kiemelem majd.

A tágabb környezetre jellemző, hogy nincsenek igazi nagyvárosok Goce Delcsev és Szmoljan között, a rájuk jellemző zsúfoltság, tömeg is hiányzik tehát az egész régióból; még a városokban is sokkal közvetlenebb a kapcsolat ember és ember között. Mivel körös-körül fenyőerdő dominál, fatüzelésű kályhákkal, tűzhelyekkel oldják meg a fűtést. A városokban is gyakran találkozhatunk eresz alatt, emeletes blokkok tövében felhalmozott fahasábokkal. Nyaranta gyűjtik be a tűzifát, főként kidőlt fákat használva, amiket aztán, miután hazafuvaroztatták, az udvaron fűrészelnék-hasogatnak tüzelő méretűvé. Ha nem helybeli az ember, szinte lehetetlen tüzelőhöz jutnia, mivel magánszemélyek nem adnak el (nehéz beszerezniük, ezért inkább a praktikum, semmint az eladásból származó esetleges nyereség mellett voksolnak), a helyi fafeldolgozó üzem meg drágán ad. Viszont ha már kellőképpen megismerték az embert, szükség esetén szívesen segítenek – így történt, hogy én is kaptam doszpati tartózkodásom alatt fát saját készletből, „hiszen emberek vagyunk mind, ha nekem van, miért ne segítenék” felkiáltással. Más helyről meg, szinte egy időben, olajradiátort hoztak a szállásomra – ezek aztán jól kiegészítették egymást, és igencsak nagy szükségem volt rájuk, mivel a hegyekben rendkívül hideg volt. Persze ehhez egy ideje már ott kellett tartózkodnom, vagyis megismerhettek, bekerültem egy belsőbb körbe. Első utam alkalmával a kutatni kívánt faluban csak két hétig maradhattam, mivel a családfő munkája miatt ritkán járt haza, a fia Doszpatban tanult és csak a hétvégéket töltötte otthon, a felesége tartózkodott csak folyamatosan helyben, neki meg elég dolga akadt a dohánypalántákkal, így nem lett volna ideje velem is foglalkozni. Azonkívül úgy éreztem, idegenként nem is tölthetnék ott több időt egyszerre – a kapcsolatnak alapozás kell, hogy a későbbiekben esetleg szorosabbá válhasson, s így lehetőségem legyen mélyebb betekintésre is a család, a faluközösség életébe. Ezért kerestünk vezetőmmel szállást Doszpatban – onnan vissza tudtam járni időnként a faluba. A szállásom, amit találtunk, megfelelő volt, de mivel télen-tavasszal nemigen szoktak idegenek megfordulni a térségben, nincsenek is felkészülve az ilyen helyzetekre – ezért nem tartottak a szállásomon se tüzelőt.

Doszpatban, a központban több a munkalehetőség, mint a környező falvakban. Működik egy női ruhákat készítő gyár, ami három falu asszonyai számára biztosít megélhetést, mint egyetlen lehetséges munkahely. A gyár három műszakkal működik, a bérezés kevés,²³ de nincs más lehetőség.

²³ A régióban az átlagnyugdíj 180 leva. (Körülbelül 2 bolgár leva ér egy eurót.) A minimálbér 150 leva. A gyárban 2-300 leva a fizetés.

Az emberek mindenütt barátságosak, közvetlenek, de elsőre is jól kivehető különbségek tapasztalhatók az egyes falvak között. Nem voltak elvárásaim, előre kigondolt hozzáállásom a pomákokhoz, amikor elindultam, némi aggályom azzal kapcsolatban volt csak, hogy engem, mint külföldit és katolikust, hogyan fogadnak majd. Vagyis a beilleszkedés esélye és nehézsége feszélyezett kissé. Amikor később erről esett szó, jelezték, hogy észrevették kezdeti óvatosságomat, de megértettek engem. Az első pillanattól rendkívül nyitottan viselkedtek velem, egy pillanatig sem okozott nehézséget, hogy nem muszlim vagyok. Ez igaz a többi helységekre is. Magyarorságon szintén nem volt nagyon furcsa a számukra, a faluból – és a környező településekről is – sokan utaztak már át Magyarországon. A tény viszont, hogy valaki Magyarországról az ő falujuk, életük iránt érdeklődik és azt meg akarja ismertetni másokkal is, rendkívül pozitív benyomást gyakorolt rájuk. Reakcióikból (jóleső mosolyok, barátságos hozzámállás, az „idegen” státuszának „ismerős”-re váltása részükről, ahogy folyamatosan magyarázták és mutatták a dolgokat, hogy mi mit jelent és hogyan csinálják) úgy vettem észre, szívből örülnek érdeklődésemnek. Nem is gondolták volna, mondták, hogy valaki „külvülről” érdeklődhet az életük iránt, és hogy ezt meg akarja osztani is – jelen esetben Magyarországon – másokkal.

Ellentétben a bolgárokkal,²⁴ akik ha elmondom, bolgár nyelvészet szakon végeztem és antropológiát hallgatok, Bulgária érdekel, csak nevetnek rajtam, hogy „mit akarok én ezzel”, és furcsálkodva néznek rám, a pomákok mind örültek érdeklődésemnek és pozitívan csodálkoztak választásomon. Természetesen ők is rákérdeztek, hogy mihez tudok ezekkel a diplomákkal majd kezdeni, de nem ítélték meg negatívan érte. Ezzel együtt ők is rendkívül érdeklődőnek bizonyultak a mi életünk irányában, mik a különbségek, mik a hasonlóságok köztük és köztünk.

Talán első olvasatra nem egyértelmű, de ahogy mi különbözünk egymástól, úgy az egyes falvak között is számos különbséget lehet idővel felfedezni. Ezen különbségek nagy része (még a viselkedésbeli eltérések egy része is) érdekes mód az egyes települések földrajzi, fizikai elhelyezkedéséből adódik.

Számomra is érzékelhetőek ezek a különbségek, s amikor beszámoltam nekik arról, mik a meglátásaim róluk illetve a szomszédos falvakról, helyeslően elismerték, hogy jól látom ezeket az eltéréseket. Annyira intenzív volt a jelenlétem és a bevezetésem a falu életébe, hogy alig több

²⁴ *Bár a pomákok is bolgárok, azért teszem ezt a megkülönböztetést én is, mert ők is alkalmazzák – igaz, ez a megkülönböztetés a bolgár pravoszláv többségi társadalomra érvényes, maguk a pomákok is kénytelenek átvenni néha. Önmagukat ugyanolyan bolgárnak tartják, mint a többségi társadalom tagjait, annyi különbséggel, hogy ők muszlimok. Magát a pomák elnevezést pejoratívnak érzik (főleg az idősek); amikor az elején rákérdeztem, alkalmas-e ez a szó, hogy használjam rájuk, azt mondták, tudják, hogy én is csak a hivatalos elnevezést alkalmazom, de nem igazán szeretik, mert megkülönböztető, és főleg ahogy a bolgárok alkalmazzák, elítélő jelentéstöbblettel bír.*

mint egy hét után kialakult bennem egyfajta „csoportidentitás”, már a falum szemszögéből kezdtem nézni a többi falut és általában a környékbeli életet. De mivel ezzel az elejétől fogva tisztában vagyok, képes vagyok egyszerre - s ahogy mind több és több aspektusát fordítom le a magam nyelvére a működésüknek, egyre inkább - azonosulni a falum lakóinak nézőpontjával, s egyben magamat mintegy külső nézőpontból szemlélvén, időnként határokat állítván saját magam számára, hogy magánemberi tévedések a lehető legkisebb mértékben torzítsák el kutatói nézőpontomat. Persze valamennyire tudathasadásos állapot ez, hiszen egyaránt megfigyelem környezetemet és szemmel tartom önmagam közben; a színészettel, szerepalkotó folyamattal újabb párhuzamot vonva kijelenthetem, hogy ha „elhiszem, hogy Lear király vagyok, örültnék titulálnak és zárt osztályon a helyem; de ha nem hiszem el, hogy Lear király vagyok, nem tudom eljátszani a szerepet”. Ez egy köztes állapot. Természetesen nem vagyok Shakespeare-hős, mint ahogy nem lehetek brâshteni sem – de bele kell tudnom képzelni magam a szerepbe, hogy egy vagyok a falu lakói közül, mivel így tudom igazolni előbb a magam számára, majd később interpretálás útján mások előtt is azt, hogy megértettem azon folyamatokat és összefüggéseket, amiktől ők brâshteniek. Ehhez viszont folyamatosan látnom kell magamat a falu és lakói kontextusában, értelmezni cselekedeteik hogyanját és miértjét, hogy megértve „eljátszhassam én is a szerepet”. Vagyis a megértéshez elengedhetetlenül szükséges a beleélés, átlényegülés egy oldalról, más oldalról meg – a megtapasztaltak objektív kommunikálása érdekében – a folyamatos önkontroll, önelemzés. Annak folytonos tudatosítása, hogy bár megéljük a dolgokat (leginkább) magánszemélyként, kutatóként ezt kontrolláljuk és tudatosítjuk a „szerepet”. Ezt konkrét példával megvilágítva: a két faluval odébb élőkről úgy tartják, hogy a fiatalok konfliktuskeresők, ha átjönnek a diszkóba, szinte mindig akad valami nézeteltérésük a helybeliekkel; egy idő után kezdtem igen zárt és bizalmatlan lenni irányukba én is. S ha egy nap nem ülünk be náluk egy sörre a vezetőmmel, hogy beszélgessünk az ottani barátaival, teljesen bezárkózhattam volna irányukban. Ez az eset – és leginkább e látogatás hatása – elgondolkodásra adott lehetőséget, milyen irányba is tartok a nem falubeliekkel való érintkezésemben és ezután módomban állt változtatni a hozzáállásomon.

Tehát a pomákság korántsem egységes, természetes mód a települések között jelentős és kisebb különbségek egyaránt léteznek. Például Doszpatról mondják, hogy „ha találkozol egy jó doszpatival, biztos, hogy máshonnan származik”; vagy „a barutiniak nagyon gazdagok és csak a pénzt nézik”; e két település lakóit egyaránt nagyon hidegnek tartják, mivel „sokat vannak hó alatt”; de említhetném azt a szintén tréfás kijelentést is, miszerint „a crâncchiaiak fejét mindig forrón süti a nap, ezért annyira könnyűek ott a lányok”. Ugyanakkor elismerik azt is, hogy náluk is van mindenféle típus, de talán annak

is köszönhetően, hogy nagyon sokáig elég elszigetelten éltek (aszfalt utat is csak pár évtizede építettek hozzájuk), külső behatások nem érték őket olyan intenzíven és így sokkal inkább megőrizhették természetességüket, pozitív jellemzőiket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy csak ők „autentikusabbak” a környező falvak lakóinál, pusztán az eltérő karaktereket érzékeltetem. Hiszen amikor már Doszpatban laktam, Doszpat és a falum között autóstoppal közlekedtem (körülbelül 17 km-re fekszenek egymástól), mindig felvettek, bárhonnan és bárhová is tartott a sofőr. Az is igaz viszont, hogy egy barutini elvitt egész a falumig és annyi benzinpénzt kért érte, amennyiért egy taxi majdnem teljes távon elvisz, pedig Barutin kb. félúton fekszik a falum és Doszpat között.

Alapvetően földműveléssel foglalkoznak mindenütt, kisebb eltérések vannak csak aszerint, hogy mit termelnek. A falumra jellemző egyedül a dohánytermesztés egyeduralma, más falvakban csak nagyon kis mértékben, illetve egyáltalán nem termesztenek dohányt, hanem a krumpli az uralkodó termény. A dohánytermesztésről később, külön fejezetben írok majd.

II.2. Vendéglátás, -szeretet

A vendéglátás, mint szociokulturális jelenség, a személyek közötti kontaktusok megállapításának és fenntartásának formája, lehetőséget teremt a kölcsönös megismerésre és megértésre az egyes

személyek és csoportok (szociális, etnikai stb.) szintjén is.²⁵

2003 óta nyolc alkalommal jártam Bulgáriában és mindenki, akivel találkoztam, ha a Rodopéról esett szó, az első dolog, amit megemlített a hegységgel kapcsolatban, az a helyi lakosság országszerte híres vendégszeretete volt – még a magukat jobboldalinak valló bolgárok is tényként említik meg, hogy a Rodope a legbarátságosabb tája az országnak. Ezt azért hangsúlyozom, mivel a jobb oldalnak nincs ínyére, hogy Bulgária lakosságának egy része muszlim, illetve török nemzetiségű. Mindenki, akivel eddig Bulgáriában találkoztam, ezen a véleményen volt. „Ott éhen nem maradsz, majd meglátod, mindenhol meg akarnak majd vendéglélni.” „Éjszakára mindig találhatsz szállást, nem hagynak az utcán.” Barátom édesapja is, aki levitt engem oda, így biztatott: „A hellyel nem lesz probléma, nyugodj meg! Eltöltesz itt egy hetet, aztán más befogad – mindig lesz hol aludnod, így megy ez.” Szófia barátaim is azzal bocsátottak utamra, hogy nem kell aggódnom, mindig akad majd valaki, aki befogad egy-két éjszakára, vagy megvendégl, tehát éhezni sem fogok. Ez későbbi tapasztalataim alapján egész helytállónak bizonyult, bár nem kellett, csak egy-két alkalommal ezen állítások igazságtartalmát próba alá vetni. Ennek valamennyire köze

²⁵ Стоилов, Красимир: *Гост и гостоприемство – етнически стереотипи на поведение в селската жилищна среда*. In: *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия”, София, 1994.

van a muszlim filozófiához is, miszerint ami jót teszek valakivel, az majd visszazáll rám valamikor; természetesen a rossz is, és értelemszerűen nem csak az iszlámra érvényes ez a gondolat, de ő ezzel is magyarázzák szívélyességüket. Ez kicsit visszatetszőn hangzik, ezért hozzáteszem azt is, hogy nem ennyire direkt módon viselkednek, vagyis nem haszonlesésből tesznek jót; a segítőkészség természetük része. Egyfajta „ha tehetek jót, segíthetek, miért ne tenném”-hozzaállás és szemléletmód jellemzi őket.

Ottlétem elején vendégként számon tartva töltöttem két hetet helyi vezetőm családjánál. Ezt a családot ismerte szófiai barátom apja. Mivel gimnazista fiuk iskolai szünet miatt éppen otthon volt, rábízta engem, hogy vezessen körbe a faluban, mutassa be nekem az embereket, és hogy engem megismertessen velük.

Ha meghívna otthonukba, ezzel a mottóval fogadnak: „Érezd magad otthon! Mintha csak otthon lennél!”. És elkövetnek mindent, hogy tökéletes meglepéssel gondoljunk később vissza a vendégeskedés idejére. A vendéglátást nagyon komolyan veszik. „A muszlimok vendéglátása közismert és a vallásban előírt tézis a vendég megtisztelése. Ha vendég állít be a családhoz, még akkor is meg kell kínálni étellel-itallal, ha a családnak nem marad.”²⁶ Ez olyannyira igaz, hogy az első héten egyszerűen képtelenség volt bármiért is fizetnem; bárhol voltunk, minden számlát kísérőm-vezetőm állt, napi háromszori étkezést biztosítottak otthon – ha késő éjszaka értünk haza, az étel ott várt minket előkészítve a szobámban. A faluban sokan elmondták erre – hiszen meglehetősen feszélyezett ez a „kiszolgálás”, ráadásul a falu igen szegénynek mondható, nem lévén lehetőség a környéken munkára –, hogy „Bizony így van ez, Niki! Itt ha vendég vagy, így látnak vendégül. Ha nincs pénz vendéglátásra, kölcsönkérnek, eladósodnak, de nem maradnak szégyenben.” Ezt még az első napokban mondták nekem, amikor látták, mennyire zavarba jövök attól a megkülönböztetett (és számomra, a saját közegemben túlzottan ható) figyelemtől, amivel velem szemben viseltettek.

De ezen kívül is sokan, sokszor meghívtak egy-egy italra, ebédre. Az idő előrehaladtával, amint mind több időt töltöttem közöttük és így engem is jobban megismertek, többször előfordult az is, hogy amikor fizetni akartam, a vendéglős közölte, hogy már rendezték a számlámat.

Azonban nem csak az evés-ivás terén ilyen figyelmesek. Amikor már Doszpatban laktam, szinte mindig akadt valaki, aki falubeli látogatásom végeztével hazafuvarozott. Egy ilyen alkalommal lenéztünk a doszpati tóhoz,²⁷ hogy megismerjem azt is. Amikor meg-

²⁶ <http://www.magyariszlam.hu/5pillar.htm>

²⁷ *Még a '60-as években árasztottak el egy néptelen völgyet, hogy halgazdaságot létesítsenek. A tóban ma is működnek halkeltető „medencék”, és állami szinten folyik a halászat. A tó körülbelül 25 km hosszan és 3-5 km szélesen terül el, a doszpati kistérség fő látványossága. Bár elvileg tilos a fürdés benne, nyaranta van olyan időszak, amikor 800-1000 sátrat is felvernek a partján. Mivel a halászat állami monopólium, magánember nem teheti. Viszont a horgászat a környék fő sportja – a hét minden napján sok horgász található a parton, sőt, alkalmas időben hosszú kilométereken át sorjáznak a víz szélén.*

köszöntem a szívességét, elhárította, mondván: „Ezzel te tettél nekem jót. Régióta nem mozdultam ki csak úgy, körülnézni, pihenni.”

A legszembeütőbb különbség a mecsetek jelenlétén kívül nyelvi: a nyelvjárás, illetve az ejtésmód – ez falunként változik. A gyerekek otthon, „anyanyelvként” sajátítják el a rodopei dialektust, majd az iskolában tanulják a hivatalos bolgár nyelvet. A legidősebb lakosok között találkozhatunk elvéve olyanokkal, akik csak a „saját nyelvüket” beszélik.

II.3. Nyelvi „különállóság”

A pomák (rodopei) dialektus legalább olyan híres, mint a vendégszeretetük. Egy bolgár nyelvben járatosabb ismerősöm úgy fogalmaz, hogy a rodopeiek, pomákok tiszta, archaikus bolgárt beszélnek. Körülbelül tíz éve, Isztambulban találkozott össze egy népviseletben levő pomák öreggel, aki valamit árult ott, és kis idő után érezte, hogy ha nem tanult volna történeti nyelvtant, nem értené az öreget. Maguk a bolgárok is vallják, hogy alig valamit képesek csak megérteni a „rodopeiből”. Ez a nyelvjárás őrizte meg a legtöbbet a bolgár állam egyik fénykorának tartott időből, amikor is Veliko Târnovo volt az állam központja. „Amit a mai bolgár beszél (az irodalmi nyelv) semmi. Nem bolgár. A nyelvjárásokban van az igazi bolgár nyelv, ezek között is a rodopeiek beszélnek leginkább” – mond-

ja egy bolgár ismerősöm. „A hegyekben elszigetelten, a pomákok a bolgár nyelv történetének őrzőivé váltak” (Капахан-Чънар 2005:134)

Ezen archaikus nyelv tisztasága addig tudott szinte érintetlenül fennmaradni, amíg jóval elzártabban éltek a pomákok. Addig, amíg nem volt televízió a háztartásokban (még 10-20 éve is akadtak olyan falvak, amiket a tél teljesen elvágott mindentől). Ma már a fiatalok egyre több időt töltenek az otthonon kívül, így egyre kevesebb alkalmuk van „anyanyelvükön” beszélni. De egymás között mindig a „saját nyelvükön” beszélgetnek.

Ez a nyelv tartalmaz török szavakat is, de korántsem olyan nagy mértékben, mint ahogy azt esetleg a hit és a török kisebbség jelenléte okán gondolná az ember. A kistérségben nem is beszélnek törökül, a török származásúakat leszámítva. Nagyobb ismertsége van a görög nyelvnek, amit konyhaszinten a legtöbb „ingázó” dohányszedő munkás megtanul.

A legfontosabb, hogy saját dialektusukat nem nagyon használják a többségi társadalomban, mert negatív reakciókat vált ki. Egy falubeli, aki órákon át szóval tudott tartani mesélte, hogy Szófiában, ahol most lakik, szinte alig szólal meg, mert szégyelli a tájszólását, mivel azért őt negatívan ítélnék meg.

II.4. Rokonság, közösség

II.4.1. Családszerkezet, rokonsági rendszer

„Nálunk, a Rodopében még mindig a patriarchális társadalom létezik. Itt a legidősebb ember parancsnokol otthon, ő mondja meg, holnap itt és itt dolgozunk, és a fiatalok hallgatnak rá. Még ha nem férfi is. Ha a nagypapa elhunyt, akkor a nagymama veszi át a szerepét. Ő lesz a család oszlopa. Mindenki felől tisztelet övezi” – ezekkel a szavakkal írta le a rodopei családot egy adatközlőm.

Jóllehet, a szülők, de főleg a fiatalok generációja már nem tekinti az életét meghatározó és szabályok közé szorító törvénynek az iszlám tanításait úgy, mint az öregek generációja, de az idősek, s főleg a család feje iránti feltétlen tisztelet és engedelmesség számukra is természetes. Legalábbis a kistérség központjában élő adatközlőim így tartják.

De ezt sem lehet általánosan kijelenteni. Egyrészt, mint később megvilágítom, sok dolog, főleg a lényeg nem egészen az, aminek látszik. Második otlétem során nyilvánvalóvá vált, hogy jóllehet, nem tartják a vallási előírásokat, a hit szinte kivétel nélkül mindannyiuk életét áthatja. Másrészt, az idősek tisztelete, főként a feltétlen engedelmesség egyáltalán nem általános ismérve a helyi közösségeknek.

„A patriarchális rendszer már nem él; nem tisztelik az öregeket, szinte már inkább a fiatalok parancsolnak nekik” – állítja falumban a szülők generációjának képviselője, amikor rákérdeztem, hogy működik-e ez a rendszer a faluban is.

A tapasztalataim azt mondatják velem, ez nem igazi ellentmondás. A tagadás a régi és új közötti különbség leképezése inkább, hogy a szülők és fiatalok nemzedékei már nem azt az archaikus életmódot folytatják, amit még az öregek éltek; igaz, a középkorúak még a régi rendszerbe születtek bele, de a szocializmus alatt felbomlott az a gazdálkodási rendszer, ami életre hívta a patriarchális rendet, valamint ahogy a keresztény templomok, úgy a muszlim mecsetek látogatása sem volt javallt.

Nem lehet ugyanakkor kijelenteni, hogy a patriarchális berendezkedés teljes egészében eltűnt a lakosság életéből. Erre jó példa, hogyan fogalmazta meg egy ismerősöm a saját családján belül uralkodó viszonyokat. Három nővére van, ő fiúként a legkisebb gyerek a családban. Apja már nem él, nővérei mind férjhez mentek, így anyjával él együtt a házukban. Minden az övé, ezt mondja, mivel ő a férfi a háznál. A nővéreit is ő adta férjhez, ketten külföldön élnek. Ha bármi problémájuk akad, mindig őhöz fordulnak elsőként tanácsért, mert ő a férfi a családban. Ő oldja meg a problémákat, rendezi el a dolgokat, az ő szava számít. Nagybátyjának nincs fia, így ott is ő a legfontosabb, szinte saját fiaként tartja számon nagybátyja. Minden felől ő határoz, nagy becsben áll a családjában.

Mind a faluban, mind a környező falvakban, valamint Doszpatban is az az általános gyakorlat, hogy egy nagy, két-háromemeletes házban-ikerházban sokszor három-öt család él együtt, amolyan családi társasház jelleggel. Egy szint egy családe – ikerháznál kettőé. Az idősek alul, a fiatalok felül laknak. Ezért gyakran két-három generáció is együtt, egy közös fedél alatt, de generációnként mégis szeparáltan él, úgy, hogy egy-egy szint, vagyis egy-egy család saját, magán-élettere önálló egységként funkcionál. Az előtér közös, ott áll a cipőtároló is, rögtön a bejáratnál – mint rendszerint a muszlimok, ők is már a ház, de nem a konkrét lakótér részét képező helyen veszik le-fel, illetve tárolják a lábbeliket.

Az unokatestvéreket szinte a testvérekkel egyenlő rangban tartják számon. Fontosak, törődnek velük és mindenkoron segítséget nyújtanak nekik. Ugyanez igaz a nagybátyákra is. Az anyai és apai ágról való rokonokat ugyanúgy számon tartják, ápolják a kapcsolatot velük. Nem alkalmaznak külön elnevezést a két ágról származó rokonokra. A rokonság nemcsak egy faluban található – azt mondják, a falum a két legközelebbi szomszédos faluba ad feleséget és ők is onnan kapnak. Ez nem egy zárt rendszer, hanem a leggyakoribb változat. Ezért elmondható, hogy e három falut a rokonsági hálók rendszere köti össze. Kísérőm édesanyja például a szomszéd faluból való, ezért neki ott is van több unokatestvére, akikkel jó kapcsolatot tart fenn, néha pedig átjár segíteni a nagybátyjához. Egy alkalommal

meg árokásást vállalt át egy falubeli unokatestvére helyett. A segítségnyújtás – jelen esetben egy adott munka átvállalása – megszokott és természetes dolog a tágabb értelemben vett családon belül is. Akinek van öszvére, segít felszántani rokonának földjét, ha annak nincs; közösen ácsolnak dohány szárítót (egy ilyen alkalommal magam is részt vettem a munkában: megtelt a kész szárító és hozzáépítettünk még két rekeszt);²⁸ akinek szekere van, azt bocsájtja a többiek rendelkezésére, ha szükségük van rá. Házigazdáim is elmentek egy nap krumplit ásni egy rokonnak, a következőket mondva: „Elmegyünk most segítünk kiásni a krumpliját, ősszel majd felújítjuk a házunk és akkor ő is jön majd segíteni. Így helyes, mindenki segít a másikon.” Ez emlékeztet engem az édesanyám szülőfalujában tapasztaltakra. Ott is mindig összejött néha öt-hat rokon is, hogy közösen ültessük el, vagy éppen ássuk ki a krumplit, hogy télire felássuk a kertet, és viszont is működött.

Erre a közösségre is illik Iva Kjukcsieva megállapítása, aki a teteveni muszlimokról írt monográfiát: „A rokonsági és közösségi kötelek másik fontos aspektusa a teteveni bolgár muszlimoknál a gazdasági segítségnyújtás megléte. E segítségnyújtás különböző formái által – földműveléssel, állattartással kapcsolatos tevékenységek, házépítés, figyelhető meg legvilágosabban, az az összetartás a rokonsági csoportokban és közösségekben, ami a múltban is jellemezte őket.” (Кюкчиева, 2004:226)

²⁸ A dohány szárítót gerendákból ácsolt szerkezet. Később, a dohánytermesztésnél részletesen bemutatom majd.

Az árokásás igen érdekes esemény volt: az egész falu részt vett benne. A falunak van egy ásott tava, halak is élnek benne, amiket szívesen horgásznak a falusiak, de leginkább arra használják, hogy nyáron a vizével locsolják a földeket. Ez egy egyszerű, de jól működő öntözőrendszer segítségével történik. Mivel a tó magasabban fekszik, mint a közte és a falu között fekvő földek, a tóból csatornaként szolgáló vájatok hálójával vezetik a vizet végig a földeken, a földeket határoló ösvények mentén a víz gyűjtésére ásott mély gödrökbe, ahol aztán megmarad, és onnan merítenek vödörrel, locsolókannákkal. Minden földdarab mentén található ilyen körülbelül 0.5x0.5 m-es, 1.5-2 m mély gödör, benne kis létrával, hogy az aljáról is ki lehessen merni a vizet. Így, bár az öntözés továbbra is kézi erővel történik, a víz odaszállításának fáradtságát megspórolják e rendszerrel.

De nyáron nagyon lepad a tó szintje, ezért ez a megoldás nagy szárazság esetén nem működik megfelelően. A polgármester kitalálta, hogy egy szomszédos falu környékén, több kilométerre lévő bővízü forrásból kell elvezetni a vizet a tóba, hogy táplálja annak vizét. Ehhez árkot kell ásni, hogy lefektethessék a vízvezetékét. Viszont az árok kiásása sok pénzbe kerülne, és a falunak egyáltalán nincs rá kerete. Ezért a polgármester elhatározta, hogy a falu lakosságával fogja kiásatni az árkot, társadalmi munkában, kalákában. Minden személyre másfél méter árok jutott. Ezt beszorozta az egy háztartásban élők számával és így megkapta azt az árokhosszt, amit az egyes háztartások képviselője kellett, hogy kiásson. Ez így nem hangzik rosszul, de az árok nyomvonala a hegyeken át vezet az erdőben, így a talaj tele van gyökerekkel, szakaszosan pedig szinte egész sziklatömböket kell átvágni. Ez volt az igazán nehéz. Részt vettem én is a munkában – segítőmnek hét és fél méter árok jutott, plusz még az unokatestvérétől átvállalt három méter is ott volt, így igazán elkelt neki a segítség. S úgy voltam vele, hogy ha részt akarok venni a falu életében, hogy minél közelebről tanulmányozhassam azt, mindenben részt kell vállalnom.

Öröklésnél a fiúgyerekek osztozkodnak a földön, de íratlan szabály, hogy a lánytestvérnek is kell, hogy jusson egy kis darab föld, legalább egy konyhakertnek való. Ezt a fiúörökös adja, mérete az örökölt föld méretétől függ; rendszerint 0.5-1 dekár²⁹ azért mindig jut, hacsak eleve nem túl kicsi az örökölt föld. Abban az esetben, ha az elhunyt csak lánya(i) van(nak), akkor ő(k) örökl(i) a földet. A lányok, ha férjhez mennek, nem kapnak sok földet, az apa helyzetétől függően az említett konyhakert méretűt, saját használatra, hiszen a leendő férje rendelkezik földdel, a saját föld pedig

²⁹ Ezt a mértékegységet használják, ha földről van szó. Egy dekár 10 ár, vagyis 1km². Itt jegyezném meg – bár nem tartozik szorosan ehhez a témához –, hogy Bulgáriában a dkg-ot nem használják, mindent grammban számolnak, még a folyadékot is. Tehát pl. nem 20 dkg sajtot kell kérni a boltban, hanem 200 gr-ot, vagy egy feles az 50 gr. S bár az étlapokon rendszerint már ez szerepel, azért sok helyen még, ha egy pálinkát rendelünk, 100 gr-ot kapunk, mert ez a normál adag.

kell a fiútestvér(ek)nek, ha van(nak). Tehát, hacsak a lány nincs egyedül, vagy nem csak lánygyermek van, a föld-földdel típusú házasságról nem beszélhetünk. Természetesen a szülők mindenkoron besegítenek az ifjú párnak, de a feleségét a férjnek kell tudnia eltartani.

II.4.2. Házasodási szokások, párkapcsolatok

Annak ellenére, hogy a pomákok patriarchális társadalomban élnek, a fiatalok párválasztását nem a szülők, nagyszülők határozzák meg, hanem rájuk bízják a döntést. Egyvalamit tartanak fontosnak: hogy a fiatalok szeressék egymást. Természetesen tanácsokat adnak, de senkit nem kényszerítenek nem kívánt házasságba. Ez a szabadság, önállóság nem mindig létezett. A hagyományos gazdálkodó társadalmak szokásához híven a családfőnek nagy beleszólása volt a párválasztásba. Ezen jogukkal leginkább akkor éltek, ha a fiatal (gyerek vagy unoka) jólétét, biztonságát, jövőbeni életét érezték veszélyben. De megmutatkozhatott akkor is, amikor a közösségi normák, a hagyományok ellen akartak párválasztásukkal tenni a fiatalok. A falu egyetlen vegyes házassága is igen kalandos körülmények közepette kötött. A férj falubeli, a feleség plovdivi, pravoszláv vallású. Mindketten tanítók, az egyetemen ismerték meg egymást. Mindkettejük szülei majdnem kitagadták őket, amikor kapcsolatukról beszámoltak otthon. Eltiltották

őket egymástól, ami csak rövid ideig tartott, mert bár a kényszer hatására elváltak egymástól, sokáig nem bírták ki egymás nélkül. Ezért a férj elment egy harmadik városba tanítani, ott szerzett tanítói állást kedvesének is, majd elhívta, hogy ott éljenek együtt, házasodjanak meg. Megtették és utána hosszú ideig nem is találkozhattak a szüleikkel, annyira haragudtak rájuk mindkét oldalon. Amikor hazahozta a falujába feleségét, sokáig tartott, amíg befogadták és nagyon nehezen történt ez meg. Erről bővebben nem beszéltünk, annyit mondtak csak, hogy sok megaláztatásban volt része a nőnek, míg nagy nehezen elismerték őt. De ma már például természetesen megtartják a muszlim ünnepeket, és a kisiskolásokkal megülik a pravoszláv ünnepeket is (pl. Húsvét, Karácsony), a gyerekek igénylik és élvezik is ezeket az alkalmakat. Ez a pár úgy jellemezte a faluját, mint ahol az új dolgok nagyon nehezen, hosszú és heves ellenkezés után tudnak csak meggyökerezni, de ahogy ez megtörtént, szinte „befalják” az újdonságokat. Ez történt például az ellenkező nemű fiatalok közötti interakciókkal is.

Régen nem is találkozhattak a fiúk és lányok, még az utcán egymás mellett elmenve se köszönthették egymást – nem volt illő. (Az ma is íratlan szabály, hogy férfi, akármilyen korú, csak férfinak köszön, ha találkoznak nyílt téren, s akkor is a fiatalabb köszönti az idősebbet. A nők se köszönnek a férfiaknak, ez a megkülönböztetés fennmaradt a régebbi időkből.) Tehát

az udvarlás, randevúzás lehetetlen volt, csak a frigy megkötése tette lehetővé, hogy együtt ülhessenek akár egy padon is.

A térségben mindenhol nagyjából azonos módon köttetik meg a házasság, illetve bonyolítják le a lakodalmat, de falunként tapasztalhatók kisebb eltérések, sajátosságok.

A hivatalos házasságkötés a hodzsánál történik a szülők és tanúk jelenlétében. Ettől fogva már házasnak tekintendő az ifjú pár. A lakodalmat ezután tartják. Meghívókat sosem küldenek, gyakorlatilag bárki hivatalosan részt vehet a vigasságon, azzal a feltétellel, hogy beugrót/belépti díjat fizet,³⁰ viszont cserébe korlátlan mennyiségben fogyaszthat. Általában nyitott helyen van, az asztalokat L-alakban állítva fel. Az L egyik szárának végében, s nem középen helyezkedik el az ifjú pár asztala, a mögötte levő sarok faliszőnyegekkel van díszítve; ez a legközelebbi hozzátartozók helye is egyben, onnan távolodva a mind távolabbi rokonok, végül a vendégek ülnek. A lakodalmak déltől négyig tartanak, ezalatt megebédel mindenki, eljár egy pár horót,³¹ és ezzel vége is. A felszolgálat a vőlegény barátai végzik, őket kéri fel erre, de csak a legényeket. Csaknem minden szombatra jut egy lakodalom, Doszpatban például, mivel az a legnagyobb település a környéken, egész nyár végéig kitartanak.

Ami csak a falumra jellemző, hogy ott télen, decemberben járnak a hodzsánál és a lagzikat csak március és május között tartják meg, egymást követő szombati napokon. A falu főterén az első lakodalom előtt felállítják a sátrat, és csak az utolsó után bontják le. Este tartanak még a pincérek számára egy összejövetelt, amin megköszönik a segítségüket és végül ők is ehetnek-ihatnak, amennyit akarnak; viszont ekkor már ők is „fizetnek”. A lagzik szombatján nincs diszkó, de ugyanúgy buliznak a fiatalok. A mahr,³² azaz hitbér vagy móring, „az a díj, amelyet a férj a házasság megkötése és teljesítése esetére ígér a feleség részére” (Magyar Néprajzi Lexikon, 1977–1982), csak a falumra jellemző. „A hitbért a vőlegény adja, és a menyasszony kapja. Tévhit az, hogy a menyasszony apjának valami is járna ebből. A hitbér tulajdonjoga a nő számára a házasságon belül is fennmarad, ebből a férjnek semmi követelése nem lehet. A hitbér nagyságrendje változó, de mértéke garanciát jelent a házasság időtállóságára. Ha teljes a bizalom, nem előírás a nagy letét, de ha bármely bizalmatlanságra okot adó tényező fennáll, akkor a mérték annyi pénz, arany, vagy más vagyontárgy, mellyel a nő, ha házassága kisiklik, és váláshoz vezet, új életet tud kezdeni. [...] Az Iszlámban a házasság ember és ember között létrejött szerződés és e szerződésben természetesen a hitbér mértéke is helyet kap. A

³⁰ Ez mindenhol 10 leva volt.

³¹ Bolgár körtánc.

³² Az idézet forrásául szolgáló internetes oldalon nem a „hitbér, móring” kifejezés szerepel fordításként, hanem a „hozomány”. Ezt én cseréltem le, mivel egészen más jelentéssel bír.

szerződést a család és tanúk jelenlétében a sejk³³ hitelesíti kézjeggyével.”³⁴ Ez a forma annyiban tér el a hazánkban ismert hitbértől,³⁵ hogy bár ugyanúgy szerződésnek minősül, nem kötik gyermektelenséghez vagy a férj korai halálához, valamint kötése előszóban történik, egyedül a hodzsza készít róla feljegyzést.

Amikor a hodzsánál megkötik a házasságot – rendszerint a hodzsán és az ifjú páron kívül csak az „örömszülők”, ritkán testvér vagy nagybácsi-nagynéni vannak jelen –, a férj kijelentést tesz, hogy mennyi pénzt, vagy értéktárgyat (arany, autó, stb.) fog adni a feleségének valamikor a jövőben. Nincs meghatározott időtartam, aminek keretein belül kell lerónia e vállalt tartozását, hanem mindig attól függ, mikor képes azt megadni. Ha pénzbeli móringot vállalt, összegét akár részletekben is odaadhatja feleségének. Erről a későbbiekben senki nem beszél, illetlenség megkérdezni bárkinek is, aki nem volt ott az aláíráskor. Látható tehát, hogy e „szerződés” igen tág keretek között, rugalmasan köthető. Azt lehet egyedül kijelenteni, hogy a leendő férj képessége által meghatározott összeghez, vagyontárgyhoz a majdani feleség biztosan hozzájut egyszer és csak ő rendelkezik majd felette.

Maga a házasságkötés úgy zajlik, hogy térdelnek a hodzsza előtt, ott van a két tanú is, nyugodt lélekkel, teljesen biztosan magában, háromszor kimondja a vőlegény,

hogy feleségül akarja venni a menyasszonyát, ő pedig mindháromszor egyetért vele, hogy igen, ő is akarja.

„A válás az Iszlám szerint elfogadott, azonban rendkívül egyszerű volta ellenére is nagyon kevés esetben fordul elő. Válásig csak abban az esetben juthatnak el a felek, ha már a család képviselőinek minden békítő szándéka sikertelen.

A válás a férj joga és anyiból áll, hogy a férj feleségének háromszor egymásután bekövetkező menstruációját követően kijelenti, hogy: elválok tőled. [...] ha harmadszor is elhangzik, akkor az a feleség a férj számára tiltott lesz, hiába gondolja meg magát, feleségül ugyanazt az asszonyt már nem veheti, csak abban az esetben, ha az asszony egy újabb ezt követő házassága is válással végződik. A válás kimondásával minden olyan ígérvény, mely erre az esetre a házassági szerződésben szerepel, a férj számára kötelezővé válik.”³⁶ A házasság, ha már minden kötél szakad, válással végződik. A pomákoknál mégis nagy ritkaságszámba megy egy válás. Ebben nagy szerepe van annak, hogy az idősek (vagyis a tapasztaltak, „bölcsek”) irányítják a családot, mindent elkövetnek, hogy együtt tartsák a házasságokat. Hiába van mód a válásra, mélyen hisznek az egy életre szóló választásban. E téren is nagy befolyással bírnak. Bár náluk nem kötik három hónaphoz, egyszerűen csak háromszor ki kell mondanania a férjnek, hogy nem akarja tovább asszonyául a feleségét. Ezután elválnak

³³ *A faluban a hodzsza hitelesíti a szerződést.*

³⁴ <http://www.magyariszlam.hu/5piller.htm>

³⁵ lásd: *Tárkány Szücs Ernő: 1981, 357-366.*

³⁶ *U.o.*

tekintendők. Ha viszont esetleg később újra el kívánja venni a volt feleségét, megteheti, de a házassági rítusokat és magát a lakodalmat is újra végig kell csinálniuk.

II.5. Munkalehetőségek, továbbtanulás

A lakodalom után, amikor a fiúból férfi lesz, házas, majd később családos, elkezdődik a felnőtt élet. Régebben egyszerűbb volt, hiszen mezőgazdasági munkából éltek, majd, „a szocializmus alatt az állam biztosított munkát a környéken is a mezőgazdaságban, építőiparban, de volt uránbányászat is – még külső munkaerőre is szükség volt. A munkásokat külön buszok szállították oda-vissza, nem volt munkanélküliség. Az 1990-es évektől építették le a környéket, a rendszerváltás után” – emlékszik vissza a közelmúltra egy doszpati adatközlőm.

Az alább következő két fejezetben a mostani állapotokról igyekszem képet adni. Utánuk került harmadikként a továbbtanulás kérdése, ami nem következik lineárisan, de mivel úgy tapasztaltam, az esélye hogy valaki egyetemre, főiskolára menjen, elhanyagolható amellet, hogy gimnázium után rögtön munkába álljon valahol.

II.5.1. Munkahiány – munkaturizmus [fél év az élet – fél év a munka]

A falu alig 900 fős lakosságának zöme, főként a férfiak, időszakos munkából él. Akinek van állandó munkahelye – ők többnyire nők –, a doszpati ruhagyárban dolgozik, három műszakban. Működik a faluban is egy varroda, szandálokat, cipőket készítenek görög megrendelésre, ez 5-6 nőt tud foglalkoztatni maximálisan.³⁷ A faluban van még egy vendéglő, két presszó (az egyikben internet-kávézó is működik), egy cukrászdának nevezett kávézó, 2-3 kis vegyesbolt és egy bár, ami péntek és szombat esténként a kistérségben egyedülállónak számító diszkónak is otthont ad.

Az állam nem kíván beruházni, nem érdekelt a térség fejlesztésében. Ezért igencsak véges a lehetőségek száma a közeljövőben is. Ez a nagyfokú érdektelenség meglátszik az utak minőségén is. Olyan főutak, ahol elvileg fizetni kéne, egyes szakaszokon szinte a földig feltöredeztek, és hatalmas kátyúkkal vannak tele. Sehol Bulgáriában, ahol eddig megfordultam, nem talákoztam ilyen gyatra minőségű utakkal. Az idegenforgalomnak sincs nagy jelentősége, a pamporovói síparadicsomot leszámítva,³⁸ nem reklámozzák a Rodopét eléggé. Doszpatban is csak belföldi turizmus van, főleg szófiaiak járnak oda,

³⁷ *Jelenleg bővítés előtt állnak, egy közeli falu cipőkészítő üzemét vennék át, olasz megrendelőkkel, de ez még nagyon távlati terv.*

³⁸ *De ott meg tönkretették a természetet. Most Perelikben, Szmoljan közelében akarnak egy újabb síparadicsomot létrehozni, az egész Rodope ellenkezése dacára.*

pedig igencsak alkalmas hely a pihenésre.

Tehát mivel a faluban és környékén nincs munka, el kell járni messzebb dolgozni. Két fő tevékenység van, amit az itteniek végeznek: az egyik a dohány- és olajbogyó-szedés, a másik az építőipar.

10-15 éve Izraelbe jártak sokan hosszú évekig dolgozni az építőiparban. Persze nem tudtak hazajárni, így csak pénzt küldtek. Itthon hagyták a családot, feleséget-gyerekeket, mert nem volt más választásuk. Ez a helyzet vont maga után problémákat: az asszonyok pénz nélkül nagyon nehezen tudták vezetni a háztartást, és ha egy gyerek 3-4 éves volt, amikor az apja kiment dolgozni, mire öt év után hazatért, alig ismerte meg; újra kellett teremteni a családot.

De az izraeli munkák a múlté – már nem fizet eleget, hogy megérje. Most a belföldi építőipar megy, az igen jól fizet, de ehhez is néha hosszú hetekre el kell hagyniuk a falut a férfiaknak. Sok fiatal, még a gimnazisták is, nyaranta Szófiában vállalnak munkát építkezéseken, vagy a tengerparton.

A falu munkabíró férfilakosságának zöme Görögországba jár április végétől októberig dohányt szedni, ritkábban olajbogyót, esetleg gyümölcsöt. Nagyon kemény munka, és bár sokan havonta hazajárnak, embert próbáló időszak ez a számukra. A fizetés viszont igen jónak mondható.³⁹

Olyanok is sokan vannak, akik külföldre mennek dolgozni, ott is mezőgazdasági munkát vállalnak. Évekre kimennek,⁴⁰

néha feketén dolgoznak (egy ismerősöm két évet húzott le Valenciában, az építőiparban teljesen illegálisan), és mire visszajönnek, ha visszajönnek egyáltalán, mindenki tudja, hogy nem maradnak sokáig, mivel munka nélkül nem lehet élni.

Így zajlik tehát az élet a faluban: tavasztól őszig kiürül, lélekszáma körülbelül a felére apad, és fél éven át dolgoznak az emberek. Van, aki viszi a feleségét is, ilyenkor a gyerekek, ha vannak, a nagyszülőkre maradnak. Majd októbertől következő ápriliséig abból élnek, amit megkerestek. Ez az élet nem használ a léleknek: a biztos munka hiánya és az, hogy gyakorlatilag az asszonyok munkájára-keresetére kell támaszkodniuk, nyomasztóan, rombolóan hat rájuk.

II.5.2. Dohánytermesztés, ösvérhasználat

A faluban szinte kizárólag dohányt termesztenek eladásra, burgonyát csak házi használatra. A kistérségben egyedül ez a falu foglalkozik ilyen szinten a dohánnyal, jórészt a környezeti adottságok okán. Ez kora tavasztól (február-március) őszig (október közepe) tartó elfoglaltságot jelent. A betakarítás a legmegerőltetőbb, nyáron történik. Mivel a dohánytermesztés nem a legjövedelmezőbb munka (ha a ráfordított időt és munkát nézzük a belőle származó jövedelem arányában) és a fiatalok már nem akarnak ebből élni, az utóbbi évek-

³⁹ Erről bővebben lásd: következő pont.

⁴⁰ Anglia, Olaszország, Spanyolország és Németország

a legfőbb útirány.

ben egyre kevesebben vállalják az igen megerőltető munkát vele. Öt-tíz éve a falu körülbelül 250 tonnát termelt, ma a negyedét mindösszesen. S mivel nem éri meg,⁴¹ a férfiak, ahogy már említettem fentebb, Görögországban végzik ugyanezt a munkát.

Ahhoz, hogy kimehessenek, először kérvényezni kell a bíróságon (Devinben), majd a megkapott munkavállalási engedéllyel mehetnek csak. Van, aki évek óta ugyanoda jár vissza dolgozni, mások még időben keresnek helyet, de előfordul, hogy görög munkaadók megbízottai jönnek a faluba munkást keresni. Egy ilyen esetnek tanúja voltam: egy korábbi munkásnő tért be a bárba – mindenki tudta, hogy idegen, de először görögnek nézték –, és két embert keresett dohányra, jó fizetéssel, ami füzérenként 1 eurót jelent (a helyiek is elismerték, hogy jó pénz). Sietett kihangsúlyozni, hogy a szállás jó, tiszta, rendes fürdővel, nem pedig valami szedett-vedett, ócska hely.⁴² Egy gyakorlott munkás napi 30-35 füzért tud szedni, de ezért végigrobotolja a napot. Hajnali 3-4 körül kelnek és 9-10-ig dolgoznak folyamatosan, akkor megpihennek egy reggeli erejéig. Aztán délig-egyig újfent szedés, és csak a legnagyobb forráságban állnak le, hiszen a dohánylevélnek nem szabad megtörnie, mert akkor használhatatlanná válik. Délután öttől körülbelül este tízig újfent munka, és csak utána, durván 12-15 órányi munka végeztével pihennek pár órát. Ez így megy minden nap, megállás, szünnap nélkül hosszú hónapokig. Csak abban az esetben hagynak ki egy napot, ha esik – igaz, akkor arra a napra pénzt se kapnak.

A dohánytermesztés az év nagyobbik felében tartó, szakaszokra osztott munka. A dohány és a vele való munka határozza meg az élet ritmusát. Ennek függvényében terveznek, mindig a munka szakaszai támasztotta követelmények szerint alakítják életüket. Két évvel ezelőttig belföldre termeltek, a Bulgartabak vásárolta fel a dohányt. Keveset fizetett és igen magas minőségi követelményekkel élt – levelenként kellett osztályozni a termést, ami által a ráfordított munka és idő aránytalanul megnőtt a jövedelemhez képest. Most második éve görög felvásárlókkal szerződnek, akik többet is fizetnek a dohányért és inkább a mennyiséggel foglalkoznak, semmint a levelenkénti szétválogatással.

Február-március táján, szántás után kialakított ágyásokba vetik el a dohánymagvakat, majd az ágyásokra körülbelül fél méter magas fóliasátor kerül. Az ágyásokat vagy a földek egy részén helyezik el, vagy akinek van elég nagy kertje a ház körül, ott kelteti ki a magvakat. Ezután rendszeres időközönként locsolják, más tennivaló nincs vele tavasz végéig, nyárig, amikor is a már kinőtt palántákat elkezdik kiültetni a földekre. Erre rendszerint júniusban kerül sor.

⁴¹ *Ráadásul a termés minősége és mennyisége egyaránt függ az eső mennyiségétől: ha kevés eső hull tavasszal, alig lesz dohány.*

⁴² *Ez fontos, hiszen elejtett megjegyzésekből kiderült, hogy lehet rosszul is járni egy ilyen munkánál, ha zsúfolt, mocskos, elhanyagolt szállást biztosítanak csak.*

Az ültetés az újfent felszántott földdarabokon, barázdákba történik, rendezett sorokban, a sorok között mintegy 30 cm távolságot tartva. A falu körül többféle minőségű föld fekszik. Egy-egy család földje nem egyben, hanem több darabban, elszórtan fekszik. Így minden családnak jut jobb és rosszabb minőségű föld egyaránt. Ahogy mondják, ez mindig is így volt, a szocializmus és téészeinek megszűntével álltak vissza a hagyományos rendszerre. Az újrafelosztásnál a családok visszakapták azokat a földeket, amik régen is a birtokukban voltak.

A különböző helyeken elhelyezkedő földeket külön gyűjtőnévvel látják el (pl. „Felső szántó”). A parcellák hollétének van még egy fontos szerepe. A falu határában, a földek mellől emelkedik egy hegygerinc, aminek a túloldalán már Görögország található. Ez a hegygerinc dús fenyőerdőnek szolgál táptalajul. A fenyvesek az állami erdészet tulajdonában vannak, az a gondozójuk. Időről időre, természetes folyamat eredményeképpen számos fenyőfa kiszárad. Íratlan megegyezés létezik az erdészet és a lakosok között, hogy a kiszáradt fákat használhatják. Ezeket a fákat tüzelik el télen a falubeliek. Annak a családnak könnyebb a dolga, amelyiknek a földje fent, a „Felső szántón” van – az adott parcella határolta erdőréssz kiszáradt fáit ugyanis az adott tulajdonos család használhatja. Persze ki kell várni, hogy egy-egy fa kiszáradjon, de így sokkal közelebbről szerezhetik be a téli tüzelőt. Amelyik családnak nincs

ilyen helyen földje, az a falu határán túlról szerzi be a tüzelőt. Nyaranta vágják ki a fákat, ott helyben, a hegyoldalon darabolják fel először rönkökre, ott áll akár egy-két évet, s ha szükség van rá, teherautóval behordják a faluba, vagy még a rönköket, és az udvaron fűrészelik-hasogatják tűzifává, vagy pedig még a hegyen végzik el ezt a munkát. Néha két-három év is eltelik, míg újra szükség lesz favágásra.

Visszatérve a dohányra, a palánták kiültetése után nincs vele munka, amíg el nem kezdődik a szedés. Ennek júliusban jön el az ideje, bár természetesen minden az esőtől és a napsütéstől függ. A jó terméshez elengedhetetlen, hogy sok eső hulljon és egyben sok napsütés is érje a palántákat. Még tavasszal, első ottlétem alkalmával, mikor a nyári utamat szerettem volna megbeszélni a befogadó családdal, nem tudták biztosra mondani, hogy nyáron is velük lakhatok, mivel „ha nem lesz elég eső a dohányra, akkor mi sem leszünk itt-hon, akkor menni kell dolgozni”. A családfő építőmunkásként dolgozik, és csak kéthetente jár haza; ha nincs annyi dohányra ki látás, hogy megérje szedni, a fiúnak is az apjával kell dolgoznia, ezért nem lehet előre biztosan tervezni. De szerencsémre volt eső, ha nem is sok, de elegendő, így megtudtam valósítani, amit terveztem – hogy részt vegyek a dohányszedésben. Fontosnak tartottam ugyanis, hogy megtapasztaljam fizikailag is, ne csak elmondásból legyen fogalmam a dohánytermesztésről, erről az életüket-életmódjukat máig meg-

határozó munkáról. Mert akkor lehet megismerni valamit igazán, ha csináljuk. Ezenkívül nem akartam pusztán vendégként ott lenni, nem akartam teher lenni. Így valamennyire viszonzozhattam a szívélyességüket, a barátságukat, hogy szállást adtak nekem és hogy a második utam alkalmával már szinte családtagként kezeltek. Persze a terepmunka szempontjából is nélkülözhetetlen, hogy benne legyünk a sűrűjében; az a tény, hogy nem csak sörözni akarok velük és beszélgetni, hanem meg akarom ismerni az életüket minden nehézségével, továbbsegítette, könnyítette befogadásomat.

A dohány szedése július első felében kezdődik és rendszerint augusztus végéig tart. Fárasztó munka annak ellenére, hogy maga a szedés legkésőbb délig tart – az csak az első fele a teljes folyamatnak. Az ültetvény nagyságától és a munkára fogható kezek számától függően, hajnali három-öt óra között kezdődik a munka. A dohánylevelet a nagy forróság beálltáig érdemes leszedni, mert utána romlik a minősége: fonnyad, szakadozik-töredezik. Aki még teljes sötétségben indul, fejlámpával, vagy egyéb világító eszközzel szerelkezik fel, hogy lássa, mit is szed. Számomra igen nagy élmény volt látni a sok világító pontot a határban – ahol fény van, ott emberek dolgoznak. A világítás elsődleges funkcióján túl arra is jó, hogy az esetleg arra tévedő vaddisznókat elriassza. Sok van belőlük, s bár a dohány nem érdekli őket – inkább a krumplira, veteményesre hajtanak –, nem túl szerencsés találkozni velük.

Tehát a hajnali ébredést és kávézást követően felszerszámozzuk az öszvéreket, amire speciális teherhordó nyereg kerül. Pár kétliteres műanyag flakonba vizet veszünk, a dohányleveleket locsolandó, felkerül a nyeregbe a két-három batyu is, amiben majd a leveleket szállítjuk, és elindulunk. Kimegyünk az aktuális, soron következő parcellára, ott kipányvázunk az öszvért legelni, majd elkezdjük szedni a dohányt. Ez soronként történik, az ügyesebbek két kézzel, a száron alulról felfelé haladva tépik le a leveleket, marokra fogjuk, amiket aztán a sorban hagyunk a földön. Amikor a parcella fele körülbelül már kész van, egy ember összeszedi a markokat és a ponyvára helyezi, körkörösén. Így alakít ki batyukat, kettőt-hármat egy napra. A batyukat időnként meglocsolják a magukkal hozott vízzel, hogy frissek maradjanak, és ne árthasson nekik az időközben magasra kúszott, forró nap. A jól megtömött batyuk ötven kiló körül vannak, de ennél rendszerint kevesebb kerül beléjük, attól függően, hogy milyen a levelek minősége (mekkorák) és hogy hányadik kéznél járunk. Mert a dohányt „négy kézben” szedik, ahogy ők mondják, vagyis minden parcellán négyszer mennek át. Az „első kéz” idején a dohány térd- és csípőmagasság között van, a „harmadik kézre” nő meg embermagasságúvá. A „harmadik kéz” adja a legnagyobb leveleket, míg a „negyedik, utolsó kéz” szedése különbözik a többitől: ekkor a tűkkel haladunk és egyből felfűzzük rájuk a leveleket, így zárva le a dohányszedési időszakot.

Ezek a tűk körülbelül fél méteres, vékony, lapos fémpálcák, egyik végük kihegyesítve, másik végükön tűfok van kialakítva. A dohányszedés második mozzanatának fő kellékei: segítségükkel húzzák madzagra a leveleket, alkotva belőlük négy méter hosszú füzérek, amik segítségével szárítják majd a dohányt.

A levelek még zölden kerülnek leszedésre és csak a szárítás során barnulnak meg. A száradás természetes úton történik, az erre a célra ácsolt szárítók alatt. A szárító gyakorlatilag gerendaváz, oldalfalak és tető helyett, az eső ellen nylonnal borított fészerszerűség. Benne kétméterenként, keresztirányban helyezkednek el maguk a szárítófák: ezek olyan gerendák, amikbe kis távolságokra kampósan meghajlított szögeket vernek – ezekre a szögekre akasztják a dohányfüzérek.

A dohányszedés végeztével az összekötött batyukat felerősítik az időközben újra felszerszámozott öszvérré. Felviszik vele a szárítóhoz, ami a falu túlfelén, fenn a hegyoldalon van a családornál, de a falu és a földek között mindenhol megtalálhatók, főként dombtetőkön, magasabb helyeken, hogy a lehető legtöbb napsütés érhesse. Közben megtörténik az itatás is. A batyuk a szárítóban maradnak, ezután jön a reggeli vagy ebéd, vagyis evés és egy fél-egyórás kávészünet, amikor is a falu főterén összejönnek egy rövid időre az emberek, hogy beszélgessenek, együtt legyenek kicsit. Aztán megy mindenki végezni a dolgát: a szárítóba, a földekre, ha már a babot lehet

szedni, vagy krumplit ásni, fáért, vagy egyéb, házkörüli teendőket elvégzendő.

Majd következik a napi munka második fázisa, a levelek felfűzése és kiakasztása szárításra. Vízet visznek fel, körbeülnek, kibontják a batyukat és elkezdik felfűzni a tűkre a leveleket. Majd, ha a tűk már megteltek, madzagot fűznek a végükre és arra húzzák rá a levélkötegeket. Majd lekötik a madzag végét, hogy rajtamaradjon a dohány és felakasztják őket a már említett kampókra. Ilyen formában a szárítás 3-4 hetet igényel, addig lógnak a füzérek. Kétségtől időigényesebb, mint a modern szárítós eljárások, de a dohány is jobb minőségű lesz.

Az egyes „kezekből” származó dohányt külön kezelik – megjelölik a szárításnál is és utána, amikor a kiszáradt füzérek elraktározzák, akkor is jelet tesznek a „kezek” közé. A száraz dohányt megintcsak öszvér segítségével hordják át a tároló helyre, ami lehet a régi ház, istálló, fészter, vagy bármi olyan hely, ami száraz és nincs napi használatban.

Majd október közepén jönnek a felvásárlók és elviszik a dohányt, s egyúttal ki is fizetik az árát, egy összegben. Ez lesz aztán az elkövetkező év fő „jövedelme”, megfelelően beosztva. Átlagos évben négy dekár 8-10 000 leva értékű dohányt ad, ehhez jön még esetleg a családfő keresete, ha van, s erre az összegre vannak hárman-négyen. Igaz, októbertől márciusig nincs más munka otthon, vagyis elvileg van lehetőség kiegészítő keresetért tenni, de a kínálat hiánya miatt ez a lehetőség tényleg csak elméleti.

Mivel falum termőföldjei meredek lejtőkön kialakított keskeny teraszok sorával ölelik körül a falut, traktor számára egyszerűen nincs hely, út. Ezért, lévén a legteherbíróbb állat, ma is öszvérek segítségével művelik földjeiket. Minden mezei munkát a segítségükkel végeznek. Még hozzá a szamár apától – ló anyától született öszvérrel, mert megkülönböztetik őket származás alapján: külön szavuk van mindkét fajtára.

Az öszvérek az élet szerves részét képezik a faluban. Szükség van rájuk, sok terhet vesznek az emberek válláról. Mivel hegyen, meredek oldalakon terül el a falu és földjei, és a talaj is elég köves, gyakorlatilag az egyetlen teherhordó alkalmatosságot jelentik. Sokat elbírnak és minden kis ösvényen képesek járni, függetlenül a meredekségtől. Szántanak velük, hordják a dohányt, szénát, tüzelőt; igénytelenek, és nehezen fáradnak el.

Nemcsak teherbírásukat örökölték a szamaraktól azonban, hanem makacsságukat is. Dolgozni velük folyamatos odafigyelés mellett lehet csak. Időről időre újra „meg kell velük értetni, ki is a főnök”, ahogy mondják. Mert mindig próbálkoznak. Okosak, az összes útvonalat ismerik és emlékeznek rájuk. Vezetőm, akiknél laktam és dolgoztam, nem is vezette kötőféken az övékét, hanem csak maga elé engedte, mi meg mentünk utána. De néha előfordult, hogy hirtelen elkezdett ügetni valami más irányba, mert „olyan kedve volt”. A „negyedik kéznél” ezek a szökdősések szinte állandósultak. Vezetőm azt mondta, „azért, mert könnyűek a batyuk – nem dolgozik eleget, nem fárad ki, van ideje gondolkodni”.

A faluban nem tart mindenki öszvért. Akinek nincs földje, vagy csak konyhakertnyi méretű, annak nincs szüksége rá. Özvegyasszonyoknak sincs, mivel az öszvérhez férfi kell, hogy kordában tartsa – meg mindig van egy rokon, aki segít, ha mégis szükség lenne egyre. Így hordtuk mi is vezetőmmel az egyik nagynénjének dohányját is minden nap. Így kétszer fordultunk, de ahogy az árokásásnál is írtam, ez így természetes.

Mindent kétkezi munkával végeznek, ami nehéz életet jelent, sok veszélyt a megélhetésért. A legtöbb fiatal már nem akar dohánytermesztő lenni, segítenek otthon, de amint befejezik a gimnáziumot, igyekeznek más lehetőségek után nézni. Leginkább a külföldi munkákat keresik, nyugat-európai országokba mennek évekre – ahol is ugyanazt a fizikai, mezőgazdasági munkát végzik, mint otthon, csak sokkal jobb bérezéssel. De aki valami mást szeretne, más jellegű munkát, továbbtanulásra gondol, annak milyen lehetőségei, esélye van?

II.5.3. A továbbtanulás kérdése – lehetetlensége, nehézségei

Az a tapasztalatom, hogy a fiatalok gyakorlatilag nem is gondolnak főiskolára, egyetemre. A mostani végzősök mindegyike ilyen és hasonló a továbbtanulás iránt érdek-

lődő kérdésemre: „Most még két hét van hátra a gimiből, és a szórakozásból. Aztán vizsgák és megyünk dolgozni Görögbe – dohányt szedni. Vagy itthon az építőiparban. Aztán csak a munka, mert kell. Ez van, nincs más.” „Á, Niki, látod, a tanárok se foglalkoznak a tanítással, mindnek van két-három 'biznisze' még, az elveszi az idejüket. Mi se foglalkozunk a tanulásal.” „Hogy mehetnék tanulni még – kell itthon a pénz, dolgozni kell.” Ez megy pár évig, aztán megházasodnak és a következő lépcsőfokra kerülnek. Vagyis „felnőtté válnak”.

Minden sokba kerül és a faluban kevesen tehetik meg, hogy még pár évet tanulással töltsenek. Pedig sokan szeretnének tanulni. Ezen kívül a szülők korosztálya azon kesereg, hogy nem is tudnának mit kezdeni a diplomával, hiszen a közelben sehol sincs mód elhelyezkedni. Egy doszpati ismerősöm is azt meséli, hogy most írja a szakdolgozatát a második diplomájához, de esélye sincs állást találni. Pszichológus volna, de gyakorlatilag „a Rodope nem kér a pszichológusokból”.

A munka kényszere mellett a lányok korai férjhez menetele is szerepet játszik abban, hogy ritka a diplomával rendelkező ember. Rendszerint 18-20 éves korukban mennek férjhez, utána már adott az életvitelük: háztartás, gyereknevelés, munka a doszpati gyárban, vagy a falubeli varrodában (ha igény van rá). Asszony, főleg ha már gyerek is van, férje nélkül nem megy el dolgozni más városba; akkor van rá

mód, ha elköltöznek a faluból, de ez ritkán történik meg.

Egyik adatközlőm a pénz hiánya miatt nem tudott továbbtanulni, pedig az volt minden vágya. De még a jó érettségi jegyekhez is pénz kell. Bevett gyakorlat, hogy a tanárok eladják az osztályzatokat – így hiába nem tanul valaki végig a gimnázium alatt, ha meg tudja fizetni, végezhet a legjobb osztályzatokkal is. Ez természetesen nem ösztönöz tanulásra, így az alapozás elmarad, utána már, ha szerencséje is van valakinek, és nem kerül bele a dohánytaposómalmába, nagyon nehéz a felsőoktatásban eredményesnek lenni.

Pedig ez a fajta élet nem sokáig lesz már élhető. Tisztában vannak ezzel a fiatalok is, de nem nagyon látnak maguk előtt példát, hogy miként is változtathatnának életükön. A fiatalok nem gondolnak a jövővel, mivel mindig ez volt, amióta az eszüket tudják; minden áprilisban várják, ha nem is repeső örömmel, a görög munka kezdetét. Amiről ők így vélekednek: „Hej, látod, a görögök rabszolgái vagyunk!” Pár év múlva viszont, ha már Bulgáriában is bevezetik az eurót, mint fizetőeszközt, a görögök-nél már nem éri meg dolgozni, mivel, mint mondják: „Most jól lehet náluk (a görögök-nél) keresni. Ugye egy euró majdnem két levát ér. Ha ott kapsz 1 000 eurót, az itthon majdnem 2 000 levát jelent, így jó pénz. De ha már nálunk is euró lesz, akkor már csak egy az egyben számít. És az úgy már kevés lenne itthon.”

II.6. Pomák identitás, különbözős-megkülönböztetés

II.6.1. Korosztályok, nemzedékek és a vallással való kapcsolatuk

Az idősök „teljesítik” teljesen a vallási előírásokat. Ők még úgy tartják, hogy keresztény férfinak nincs keresnivalója muszlim nőnél, tartózkodnak az alkoholtól, legalábbis mértékkel fogyasztják. Ezért elmondható, elég éles határvonal húzódik a generációk között, ami a hagyományos életet, értékrendet illeti. Ezt alátámasztja az is, amit egyik adatközlőm mondott: „Viszonyom volt egy bolgárral (kereszténnyel) és azóta, hogy ezt megtudta, a nagymamám nem hajlandó beszélni velem. Átnéz rajtam és úgy viselkedik, mintha nem is léteznék – a számára nem is létezek. Nagyon haragszik rám, csak mert egy kereszténnyel voltam, szerinte ezzel bűnt követtem el. Ez már nem fog megváltozni, de mit tehetnék.”

Gyakran az öltözködés alapján mondanak ítéletet a fiatalokról. A falubeli fiatalok a rap-et, hip hop-ot kedvelik a leginkább, többen járnak „lógós nadrágban” és egyéb stílus kellékekben. Ezért az öregek nem szeretik és huligánnak tartják őket. Vezetőmnek például a szomszéd faluban volt egy nagy szerelme, de a lány szülei eltiltották őket egymástól a ruhája és a hosszú haja miatt (amit már levágatott – kompromisszum, de hiába), mert a lányuk nem járhat „drogos huligánnal”.

Kezdeti feszengésem hamar elmúlt, ahogy egyre-másra bizonygatták, hogy egyáltalán nincs jelentősége katolikus mivoltomnak. Adták a példákat, hogy több lány is Olaszországba ment férjhez, keresztényhez, sőt, egyikük, még 30 évvel ezelőtt, Szegedre jött. „Egyáltalán nem számít, ki milyen vallású, csak szeressék egymást.” Ez a kijelentés szinte mottóvá érett pár nap alatt. Persze hozzátették, hogy az öregek nem így gondolkodnak, de ez majdnem mindenre érvényes.

Egy doszpati ismerősöm is kedvel engem, mert „látja rajtam, hogy jó ember vagyok”, de őszintén megmondta, hogy hiába tartja úgy, a házassághoz a szerelem a legfontosabb, mégsem adná a lányát keresztényhez és általában a vegyes házasságokat nem tartja helyénvalónak. Még hozzá azért, magyarázta, mert látja, hogy (ott, Bulgáriában – a szerző) csak szenvedést okoznak az ilyen párok saját maguknak, környezetük elutasító, néhol gyűlölködő volta miatt.

Ottlétem alatt öregekkel nem kerültem beszélő viszonyba. Egyrészt túl direkt lett volna, és ezért védekezésre készítő, ha csak úgy odaülök közéjük, mert még nem ismernek eléggé, „nem szoktak meg”; másrészt középkorú ismerőseim úgy magyarázzák, hogy az öregekben nagyon erősen él a múlt – az erőszakos térítések emléke, s ezért nagyon bizalmatlanok az idegenekkel. Ha a múltról beszélgetnék velük, esetleg diktafont, fényképezőgépet szeretnék használni, az bennük rossz, tragikus emlékeket idézne fel.

Sokan élnek még az öregek közül, akiknek többször hitet és nevet kellett váltaniuk erőszak hatására. A falumban történtek gyilkosságok is ezen okból, és ezt nem tudják elfeledni. De biztatnak, hogy talán idővel megnyílik majd egyikük-másikuk.

Annak ellenére, hogy nem tartják be a vallási előírásokat (tartózkodás az alkoholtól, disznóhústól, mecsetbe járás), mégsem mondható rájuk, hogy hiányozna a hitük. A szülők a szocializmus ateista égisze alatt nőttek fel, amikor is a vallás házon belül tartandó magánügy volt. Így megszakadt a folytonosság, az előírások szinte betarthatatlanná váltak. Nem segített a török illetve muszlimellenes propaganda sem, ami Zsivkov idején teljesedett ki és vált véres zavargások okozójává. Ebben a közegben a vallás, hit külső megjelenési formái háttérbe kerültek.

A fiatalok generációja már egy megváltozott életmódot kapott örökül, ahol a megkötések, előírások betartása nem kötelező, a hangsúly a hit belső megélésére tolódott egyedül. „Igen, iszunk alkoholt, eszünk disznóhúst. Nem tartjuk az előírásokat. De hát mit tehetnénk? Tudod, a családban a legfontosabb ember az apám, a fiúnak az apa a példaképe. Nekem is ő mutatott példát, és ő ivott, nem járt mecsetbe, hát én is így tanultam el tőle. Ebben nőttek fel. Ha az apám nem járt mecsetbe, akkor én se járok, hiszen az ő példája számít nekem.” – vall erről egy adatközlőm.

Az apa, családfő mint példa, mintaszerep a mai napig döntő jelentőséggel bír a viselkedésminták kialakulásában.

II.6.2. „Mi is bolgárok vagyunk, ugyanolyanok, mint ők, csak muszlimok”

Sok megaláztatásban van részük még mindig a vallásuk miatt. Szófiában, de bárhol másutt is a Rodopén kívül, ha meghallják bemutatkozásnál török-arab neveiket,⁴³ rögtön megváltozik a bolgárok viselkedése velük szemben. „Így nőttek fel, nem is gondolnak bele, miért csinálják ezt” – ezt nem mentséggként gondolják, viszont nagyon igaz. Ezért aztán a fiatalok már két névvel rendelkeznek. Rendszerint bolgár nevüket használják a hivatalos iratokban, török-arab nevüket pedig belső használatra korlátozzák – ezt születésükkor, névadó ünnepen kapják. Mégis, amikor rákérdeztem, ez azt jelenti-e, hogy van egy „nappali” és egy „éjszakai” nevük (Boglár 2001:13), azt felelték, hogy a török-arab nevek nem titkosak, mindenki használja őket, csupán a személyi igazolványokban és egyéb hivatalos iratokban általában a bolgár név szerepel. Nem egységes ez a gyakorlat, a falumban például szinte mindenkinek csak török-arab neve van, s akad ott egynéhány ember, akinek csak bolgár neve.

Egy ismerősöm Blagoevgradba jár egye-

⁴³ Ők használják ezt a kifejezést a neveikre, ezért hivatkozom én is így rájuk.

temre és figyelte, hogy ha úgy mutatkozik be, hogy ő pomák, rögtön fanyalognak és távolságot tartanak tőle új ismerősei. De ha előbb összebarátkoznak és utána vallja csak meg származását, csodálkozóan hümmögetnek, hogy „Te nem lehetsz pomák!”, viszont a barátság megmarad. A bolgárok között még akadnak olyan szülők, akik így fenyegetik rosszkodó gyerekeiket: „Vigyázz, ha nem viselkedsz jól, elvisznek a pomákok!”. Ami számomra igazán meglepő volt, hogy tapasztalata szerint a makedónok is a bolgárokhoz hasonlóan reagálnak a pomákokra.

Egy másik ismerősöm története: férjével felköltöztek Szófiába, hogy szerencsét próbáljanak. Benzinkútnál találtak állást, albérletet nagyon rossz helyen és gyakorlatilag szinte az egész fizetésük ráment a bérleti díjra és a rezsire. A kúton nehezen alkalmazták őket: a férjének ugyan bolgár neve van, de neki török-arab. Ezért fenntartással, a férje miatt alkalmazták őt is, és az első adandó alkalommal elbocsátották őket.

III. Összegzés

Dolgozatomban igyekeztem felvázolni eddigi kutatásom eredményét, mely igen jó alapot ad a további tanulmányozáshoz, és elég világosan kijelöli a vizsgálódás irányát. Kevés háttérinformációval vágtam neki a kutatásnak, éppen ezért nem jelöltem ki magamnak egy egyenes csapást, a főbb irányjelzőkön túl. Amit találtam, rendkívül izgalmas elegye az iszlám vallásnak és a „balkániságnak”. Hiszen muszlimként bőségesen fogyasztanak alkoholt, disznóhúst esznek és a vegyes-házasságok iránt is megengedően viseltetnek. Őket folyamatosan érik atrocitások, diszkrimináció, ők mégis nyitottak és befogadóak mindenkivel. Talán a falu fekvéséből, helyzetéből is adódik ez a nyitottság: ahonnan már sehova nem lehet továbbmenni és semmi nincs a közösségen kívül, ott nincs értelme rosszat akarni.

Maga a kutatás éppen hogy beindult. Nem volt lehetőségem annyi időt a terepen tölteni, mint készültem – két hónap a konkrét helyszínen, egy a közelében. Ezalatt távol (17 km) voltam a kutatási helyszíneimtől, de nem annyira távol, hogy időnként ne járhattak vissza. Egy-egy napokra tudtam csak látogatást tervezni, mert még sötétedés előtt vissza kellett érnem a szállásomra. Autóstoppal és gyalog közlekedtem, mivel az egyetlen buszjárat a faluba délután fél hétkor volt, onnan meg reggel fél hétkor indult Doszpatba. Ott aludni nem tudtam eleinte kinél – több ismerősöm, barátom felajánlotta ugyan, hogy egy éjszakát ott tölthetek, de ez nem működött rögtön. Előbb látniuk kellett, hogy elszánt vagyok velük, a faluval kapcsolatban. Most, hogy megharcoltam az ottlétemért (a végén már nyáron további másfél hónapra beköltözhettem tavaszi házigazdáimhoz), közelebb vitt hozzájuk. Látták, hogy nemcsak eltöltöttem náluk egy rövid időt, hanem

tényleg érdekel minden velük kapcsolatos dolog, s ez megerősítette a bizalmat. Nem lehet semmit siettetni, lépésenként lehet csak haladni, de ennek eredménye, hogy szállásadóimnál már „családtag”-ként tartanak számon. Mint dolgozatomból remélhetőleg kitűnik (ha sikerült felvázolnom), igen érdekes a terep mind antropológiai, mind emberi szempontból és a tényleges munka csak most kezdődhet el.

Az egyes témáknál a főbb jellemzőket próbáltam érzékeltetni, ezek kibontásához és szakszerű megfogalmazásához további kutatás(ok)ra van szükség. Mindenképpen fontosnak tartom a falvakat behálózó rokonsági rendszer működését, hogy ki kinek, hogyan és mikor, mennyit segít, milyen felépítésű a kapcsolatrendszer. Fontos, hogy beszélhessek öregekkel is, hiszen ők látják át leginkább a falu működését. Meghallgatnám még a másik fél, a bolgárok véleményét, tapasztalatait is – ez elengedhetetlen a teljesebb képhez. Árnyalást igényel a vallás szerepe is, ahogyan ők megélik, meg hogy a tanításokkal ellenkező módon élnek és ez hogyan is működhet mégis. A történeti áttekintést azért tartottam fontosnak, mert igen sajátos a pomákok helyzete Bulgáriában, s mostani – bolgárok általi – megítélésük szervesen következik a történelemből. Ezért alkottam képet arról, hogyan jelennek meg hivatalosan, a szakirodalomban. Próbáltam minél többféle, hitelesnek mondható forrás felhasználásával egy közelítő képet adni, ezután azt a folyamatot

megjeleníteni, aminek végén megérkeztem hozzájuk – igyekeztem a tapasztalataimat is kifejezni, valamint az alkalmazott kutatási módszeremet, az ahhoz és a terephez való hozzáállásomat kifejezni. A tulajdonképpeni fő egységet fejezetekre osztottam, számomra az tűnt jelen esetben jó megoldásnak, ha folyamatosan közelítő részek segítségével jutok el a helyszín, s így az ott élő kultúra belsejébe. Így először megismerhettük a tágabb környezetet, a kistérséget, ami gyakorlatilag teljesen muszlimok lakta vidék, az egyes falvak között kis különbségekkel, amik főként fekvésük, elhelyezkedésük miatt alakultak ki. Majd Bulgária-szerte híres vendégszeretetük segítségével közeledtem bemutatásukhoz, ami a külső szemlélők (többségi bolgár társadalom) szemében leginkább jellemzi őket is, mint „a Rodope népet”. Ez a vendéglátás meghatározónak tűnik az idegennel való viszonyuk meghatározásánál. Majd másik nevezetességük, archaikus nyelvjárásuk kapcsán tettem néhány rövid megállapítást, ami a legnagyobb gondot okozta számomra, hiszen pár hónap után is csak alig valamit értettem dialektusukból. Természetesen beszélnek a standard bolgár nyelvet is, így a nyelvi érintkezés nem okozott gondot, de annyi tapasztalatot, meglátást sem tudtam gyűjteni, ami egy rövidebb elemzéshez elegendő nyersanyagot adhatna. Ami kiderült számomra: saját nyelvükben nagyon sok, még az óbolgár (ószláv) nyelvből fennmaradt archaizmus őrződött meg, számos török jö-

vevényszót használnak, de törökül nem beszélnek és az idénymunkáknak köszönhetően többen beszélik a görög nyelvet. Családszerkezetük, rokonsági rendszerük őrzi még a patriarchális társadalmi berendezkedés jegyeit, s mellette ugyanúgy megtalálható a modern családszerkezet is. Rokonaikat számon tartják, az unokatestvéreknek igen nagy jelentősége van szemükben, a kölcsönös segítségnyújtás hálójá az egész kiterjedt, nagy családra, rokonságra máig is érvényes. Párkapcsolataikban, házassági szokásaikban is vegyes képet mutatnak: sokuk számára talán a házasság az egyetlen alkalom, hogy elmennek a mecsetbe a hodzsához, s nem tartják a vallási előírásokat sem, de hiszik Allahot. Elfogadják a vegyes házasságot, de azt mondják, hogy a gyerekeknek az apa hitében kell felnevelkedniük.

Ami talán idővel elnéptelenítheti a falut, az a munkahiány, ami a kutatásom helyszínén a legnagyobb. Egyelőre nem mutatkozik esély, hogy helyben maradva biztos állást találjanak. Viszont a középkorúak és fiatalok egyaránt azt mondják, hogy mindegy, hány évig vannak távol (a fiatalok), hol dolgoznak, egyszer mindenképpen hazaköltöznek majd. A dohánytermesztésről, lévén ebből származik a falu fő jövedelme még ma is, kissé bővebben írtam, mivel meghatározó jelentőségű. A faluban, elhelyezkedése folytán, nem lehet semmiféle gépesített mezőgazdasági munkát végezni, mindent kézzel, öszvérek segítségével végeznek. Ez az egyik meghatározó oka annak a munkahiánynon kívül, hogy a fiatalok nem akarják dohánytermesztőként elképzelni a jövőjüket. A továbbtanulással kapcsolatban a nehézségeket említettem. Lehetőség van rá, de nagyon kevesen tudnak élni vele. Végül olyan részleteket szedtem egybe, amik meglátásom szerint a fenti csoportokba nem illenek, viszont a pomák-identitás megértéséhez közelebb visznek. A leglényegesebb tapasztalás számomra az, hogy egyfajta kettős kultúra alakult ki náluk, amely elegyíti a hagyományos és modern életvitelt. A többségi társadalomhoz igazodva, segítségével meg tudják élni a saját belső életüket, úgy tudnak hithű muszlimok lenni, hogy cselekedeteikben nem különböznek a pravoszlávoktól. Nagyon izgalmas megérteni és értelmezni őket, s remélem, további kutatásokkal teljesebb mélységében interpretálhatom majd ezt a kettős életet. A későbbiekben a Rodope más tájegységeit is fel kívánom keresni, hogy bővíthessem az ismereteket és teljesebb kép álljon rendelkezésre erről az izgalmas, sajátos kultúrával rendelkező népcsoportról – illetve, ha alakul, más csoportokról is, hogy azután összehasonlításokat lehessen majd elvégezni a Balkán más muszlim népcsoportjaival.

IV. Bibliográfia

- Apostolov, Mario: The Pomaks: A Religious Minority in the Balkans. *Nationalities Papers*, 24 (4): 727-742.
- Boglár Lajos: *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- Brunnbauer, Ulf: Histories and Identities – Nation-state and Minority Discourses. In: *In and Out of the Collective. Papers on Former Soviet Rural Communities*. 1998, 1-10. o.
- Вакарелски, Христо: Етнография на България. Издателство наука и изкуство, София, 1974.
- Георгиева, Иваничка: Българските алиани – сборник етнографски материали. университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Исторически музей – гр. Исперих, София, 1991.
- Градева, Росица – Иванова, Светлана (съставители): Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, София, 1998.
- Желязкова, Антонина (ръководител): Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия“, София, 1994.
- Hegyí Klára: A hódoltság muszlim népessége. In: *Előadás a Történelemtanárok (13.) Országos Konferenciájá*. Budapest, Kossuth Klub, 2003.
- Jacobs, Shane: A History of Oppression – The plight of the Bulgarian Pomaks. In: *CER (Central Europe Review)*, 2001. Vol. 3., No 19. www.ce-review.org/01/19/jacobs19.html
- Jacobs, Shane: Lifeblood – The tobacco crop fuels southeastern Bulgaria. In: *CER (Central Europe Review)*, 2001. Vol 3. No. 18. http://www.ce-review.org/thematicarchives/bulgaria/ta_bulgariamain.html
- Карахасан-Чънар, Ибрахим: Етническите мълцинства в България. Издателска къща ЛИК, София, 2005.
- Касабов, Йордан: Къзълбашите отвътре и отвън. Силистра, 2004.
- Kjosszev, Alekszandar: Hazai ízek és nemzeti hősök. (Az antropológiai kultúra és a nemzeti kultúrák közti szakadás Dél-Kelet-Európában). *Lettre*, 2001 tavasz, 40. szám. <http://c3.hu/scripta/>
- Кюркчиева, Ива: Светът на българите мюсюлмани от Тетевенско – преход към модерност. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, София, 2004.

Лозанова, Галина – Миков, Любомир: Ислям и култура. Изследвания. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, София, 1999.

Мехмед, Хюсеин – Помаците и торбешите в Мизия, Тракия и Македония. София, 2007.

Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1959.

Niederhauser Emil: *Forrongó félsziget*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.

Niederhauser Emil: Felekezet és nemzetiség a Balkánon. *Magyar Tudomány*, 2001/1. Budapest, 2001, <http://www.matud.iif.hu/01jan/niederh.html> ; <http://epa.oszk.hu/00700/00775/00026/51-65.html>

Огнянова, Елена: Традиции и празници в България. Архимед, Коралов и Сие, София, 2003.

Плявов, Красимир: Доспат – история, бит, култура. Принтакон, Смолян, 2005.

Плявов, Красимир: Доспатското духовно богатство. Принтакон, Смолян, 2008.

Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon. Etnikai mozgások, kölcsönhatások, „nagy birodalmak” (Albanológiai és balkanisztikai tankönyv)*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 1981.

Csukov, Vladimir: A bulgáriai kisebbségek magatartás szerinti osztályozása és egymásrautaltsága. *Korunk*, 2005/01. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2005&honap=1&cikk=7746>

Хаджиниколов, Веселин: Етнография на България, Том I. Издателство на Българската Академия на науките, София, 1980.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Pomaks>

<http://www.magyariszlam.hu/5piller.htm>

